

LUND UNIVERSITY

Bibliotek och boksamlingar

Nordin, Jonas

Published in:
Kodex

2022

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Nordin, J. (2022). Bibliotek och boksamlingar. I J. Nordin (Red.), *Kodex: Boken i medeltidens Sverige* (s. 455-499). (Mediehistoriskt arkiv; Vol. 54). Mediehistoriskt arkiv.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
CC BY-NC-ND

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Bibliotek och boksamlingar

JONAS NORDIN

Bokkulturen i Sverige börjar med en ofta refererad plundring. När benediktmunken Ansgar år 829 reste på mission till svearnas rike uppbringades hans skepp av pirater, som bland annat lade beslag på ett fyrtiotal böcker avsedda för gudstjänstbruk.¹ Böckernas öde är okänt, men det går att spekulera över deras ursprung och ändamål: Fyrtio böcker var en försvarlig mängd vid denna tid. Togs de från missionsklostret i Corvey i Westfalen, som anlagts bara sju år tidigare? Det kan inte gärna ha varit Ansgars personliga böcker med tanke på benediktinernas stränga syn på privat egendom; troligen skulle de i stället doneras till de kyrkor han hoppades upprätta.² Oavsett vilket går berättelsen i linje med vad som är känt om nordbors tidiga kontakter med böcker från andra håll. Vi vet att åtminstone vikingar i västerled plundrade klosterbibliotek och händelsevis hembragte böcker. Deras innehåll torde ha varit umbärligt, men beslag och knäppen från banden och de bokskrin som under äldre medeltid användes för särskilt vördade böcker omvandlades till dräktspännen och hängsmycken som återfunnits i gravar över hela Skandinavien.³ Enligt en samtida anteckning i den berömda Codex aureus (Kungliga biblioteket, KB, A 135) rövades den bort av vikingar på 800-talet, men återlöstes med betalning i guld av jarlen Aelfred. Av allt att döma var det först i och med kyrkoetableringen som böcker började användas till de ändamål de ursprungligen avsetts för även i det nordiska området.

Nästan alla bibliotek och boksamlingar vi känner till från svensk medeltid härrör från kyrkliga miljöer: kyrkor, katedraler, kloster och konvent, i

viss mån skolor, som också drevs i kyrklig regi. Sverige föll här in i ett allmäneuropeiskt mönster, men mängden böcker i dessa nordliga samlingar var i regel betydligt blygsammare än på kontinenten.

Kyrkornas boksamlingar

Medeltidens landskapslagar, vars kyrkobalkar vilade på kanonisk rätt, föreskrev att ett visst antal liturgiska handböcker skulle finnas i varje sockenkyrka. För högmässan krävdes missalen (mässans huvudbok), gradualen (sångböcker) och lektionarier med textavsnitt ur de heliga skrifterna. Till de dagliga bönestunderna, tidegården, fordrades ett breviarium för bönerna, ett hymnarium för hymnerna och ibland ett psalterium för psalmerna. Till de kyrkliga förrättningarna krävdes manualen och andra särskilda handböcker. Ett minimiantal förefaller ha varit tre eller fyra böcker per kyrka, men det förekom även tio till tolv och ibland så många som trettio volymer. Mässböckerna var gärna skrivna på pergament och i stort format medan tidegårdens bönböcker under 1400-talet präntades på papper och var mindre till formatet. Åtminstone för pergamenthandskrifterna gällde att samma bok kunde vara i bruk i flera hundra år. Bibeln ingick inte i kyrkornas typiska bokbestånd eftersom den inte användes i den allmänna gudstjänsten.⁴ (Om kyrkornas bokbestånd, se vidare Ingela Hedströms bidrag i denna volym.)

Kraven på stifts kyrkornas bibliotek var högre ställda. Domkyrkorna var noder i en internationell sammanslutning och dess funktionärer måste förhålla sig till ett gemensamt regelverk. Efter att det påvliga sändebudet Vilhelm av Sabina besökt Norden 1247–1248 blev det bättre ordning på det svenska domkapitelväsendet och rikets biskopar ålades att införskaffa och studera den dekretalsamling, *Liber extra*, med kyrkorättsliga bestämmelser som antagits 1234.⁵ Vid katedralskolorna lärdes *trivium* och åtminstone fragment av högre studier samt utbildades stiftens blivande präster, vilket krävde böcker i latinsk grammatik och stilistik, kristendom och logik. I de kyrkliga miljöerna producerades även en liturgisk diktning i form av latinska officier, hymner och sekvenser liksom helgonbiografier. Åtminstone i Uppsala (liksom i Lund) utgjorde katedralskolans böcker en

separat och troligen ganska blygsam samling skild från domkyrkobiblioteket. Att de första boktryckare som verkade i Sverige utförde beställningar åt domkyrkorna visar likaså deras betydelse för bokkulturen.⁶

Bara fragment har bevarats av dessa på sina håll säkerligen rätt betydande katedralbibliotek. Prelater och andra prästmän, som ju inte bildade egna familjer, skänkte eller testamenterade gärna sina böcker till stifts kyrkorna. Vi känner ofta tidpunkt och donators namn medan gåvans innehåll kan vara dunkel, som när Laurentius Aeselius skänkte "multos libros" till Uppsala domkyrka 1344.⁷ I somliga fall får vi dock noggranna beskrivningar till vilka vi återkommer i det följande. Förekomsten av kedjade böcker, så kallade katenater, en bevarad bokpulpet i Uppsala domkyrka och en uppgift om kedjade böcker i Strängnäsdomen till allmänt nyttjande av dem som önskar studera ("Jtem alla mina andra bøker til døm Kirkionne j Strengenes sa medh skæll the skula catheneras j ytra Worfrv koor pro communi usu in eis studere volencium"), vittnar om en form av allmänna boksamlingar i en strikt begränsad mening under senmedeltiden.⁸

Såsom det första stiftet i Sverige hade *Skara* med all sannolikhet också det äldsta domkyrkobiblioteket. Bokbeståndet vid medeltidens slut har uppskattats till mellan 300 och 500 volymer. Förutom i sakristian har det antagits att böckerna tidigt förvarades i ett tornrum, men i något skede har en särskild bokkammare om cirka 6 × 6 meter inrättats i vinkeln väster om den norra korsarmen och sidoskeppet. I denna miljö nyttjades den äldsta bok vi kan knyta till medeltidens Sverige, det så kallade Skaramissalet från mitten av 1100-talet. Enligt senaste rön är boken troligen tillverkad i Norge, men fick ett nytt band i Skaratrakten i slutet av 1200-talet. Andra böcker är kända genom en anteckning i Västgötalagens biskopskrönika: Biskop Bengt "den gode" skall i slutet av 1100-talet ha köpt en bibel i England, som han skänkte till domkyrkan. I gåvan ingick även den ryktbara men obskyra "bokinæ bono", som forskare tolkat som allt från ett utsmyckat missale över ett evangeliarium till en jordebok. Flera handskrifter och inkunabler i Skara stifts- och landsbibliotek och Kungliga biblioteket förmodas ha tillhört domkyrkobiblioteket, men de bibliografiska beläggen är genomgående sentida och inte fullt pålitliga. Ett psalterium från omkring

- Senmedeltida bokpulpeter av ek från Uppsala domkyrkas librarium. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.

- Hur pulpeter och böcker användes framgår av denna bild av ett möte i universitets konsistorium i Paris. De lärda doktorerna slår i sina referensverk under ivrig diskussion. Notera de extra böcker som förvaras under bänkskivan. *Chants royaux sur la Conception, couronnés au puy de Rouen de 1519 à 1528*, BnF Manuscrits Français 1537, folio 27v.

1300 kan ha använts i domkyrkan, men teorin har också framkastats att det härstammar från stadens franciskankonvent. Ett spår av bibliotekets användning framskymtar i en 1400-talskälla som nämner en handfull böcker utlånade till kaniken Arvid. Samma källa förtecknar en storslagen testamentsgåva om 138 volymer från kaniken Björn från Lödöse, till vilken vi återkommer nedan.⁹ Stiftets förste lutherske biskop, Sveno Jacobi (efter 1480–1554), ägde ett bibliotek på över 40 volymer, men det ligger utanför tidsramarna för denna framställning.¹⁰

Källsituationen rörande *Linköpings* stift är snarlik den i Skara. Vi kan på goda grunder förmoda att här har funnits en för sin tid betydande boksamling, men mycket få rester är i dag bevarade. Åtskilliga medeltida diplom vittnar om donationer till biblioteket, men detaljerna är i regel sparsamma. Biskop Bengt testamenterade 1287 sitt privata kapell med alla tillhörande böcker till domkyrkan.¹¹ Ärkedjåken Sigtrygg efterlämnade 1291 en mindre samling kanonisk rätt, däribland de föreläsningar Petrus de Sampsones (+1258?) hållit över Gregorius IX:s *Liber extra*. Till biskopen personligen skänkte han samtidigt någon landskapslag.¹² En liknande gåva, bland annat innehållande Azos av Bologna (+1230) kommentarer till *Corpus iuris civilis* och ett glosserat psalterium, skänkte kaniken Håkan 1295.¹³ Ytterligare donationer är kända från 1300-talet – exempelvis ägde kaniken Germund ett tiotal böcker som han 1350, sedan han blivit allvarligt sjuk, fördelade mellan domkyrkan och en rad ämbetsbröder¹⁴ – men nästan inget har överlevt till våra dagar. Förutom reformationen har åtskilliga bränder tagit sin tribut. 1568, under nordiska sjuårskriget, förödde fientliga trupper domkyrkan: ”skodene [skottarna] gjorde dog störst skade och brende det skiöne liberij imod feltherrens villie”, klagade ett av de danska befälen. Var biblioteket huserade under medeltiden är okänt.¹⁵

Om *Växjö* domkyrkas medeltida bokinnehav är så gott som ingenting känt. Den första notisen om stadens biblioteksförhållanden är från Gustav Vasas tid och avser franciskankonventet. I gymnasiets äldsta bokförteckning från 1666 nämns dock gamla katenater, mestadels inkunabler och tidiga 1500-talstryck. Vad som kan ha återstått från den tiden gick dock förlorat då blixten 1740 slog ned i spiran och brände upp det hundratal böcker som förvarades i tornet.¹⁶

Även *Västerås*, som hade det yngsta domkyrkobiblioteket, har ytterst få rester från det medeltida biblioteket. De första spåren härstammar från Israel Erlandsson av Finstaätten, biskop 1309–1328 och en from och lärd man. Som författare nedtecknade han Erik den heliges mirakel, varav han själv upplevt ett par i levande livet. Han tillhörde en av rikets förnämsta släkter och kunde genom kontakter och egna medel förse kyrkan med värdefulla inventarier. I ett diplom från 1317 förtecknas alla de gods och föremål som berikat kyrkan under hans tid. Där nämns en volym med påvliga förordningar och en dekretalsamling, bägge inköpta från företrädaren på biskopsstolen, ett missale, ett pontifikale (handbok för biskopen), en legendsamling samt ett graduale, allt till ett sammanlagt värde av över 200 mark för vilket man också kunde få 300 kilo koppar. Därutöver är den enda bok med känd Västeråsproveniens en volym med kyrkofadern Cyprianus' *Epistolæ* tryckt 1479 i Deventer. Boken härstammade ur dominikanbrodern Clemens Rytinghs boksamling och testamenterades till Västerås av Uppsaladekanen Mathias 1495.¹⁷

Strängnäs kan som enda svenska domkyrka visa upp ett äldre bibliotek inom sina lokaler med ett inte ringa inslag av medeltida böcker. Uppställningen i det som nu kallas Bibliotekskoret är dock från 1910 och anknyter till en ordning från mitten av 1600-talet; den har ingenting med domkyrkans medeltida librarium att göra. För Strängnäs saknas alla uppgifter om böcker före 1300-talet och inte förrän 1460 nämns en särskild bibliotekslokal, belägen i vårfrukoret i kyrkans sydvästra del. Här var böckerna fastkedjade och rummet kunde nå utifrån genom en fristående trappa. Som tidigare nämnts skall böckerna ha varit tillgängliga för allmänt studium, det vill säga snarast för katedralskolans elever. I Strängnäs som på andra håll finns uppgifter om bokdonationer från klerker i kyrkans omgivning. Kaniken Birger Hamor eller Hammar, som avled 1481, skänkte ett antal handskrifter som bland annat innehöll Boëthius', *De consolatione philosophiae* och Konrad von Soltaus *Quaestiones super quattuor libros Sententiarum Petri Lombardi*. Ett par av texterna hade han präntat själv som student i Rostock och Leipzig på 1430-talet. Den förnämsta bokgåvan kom dock från biskop Kort Rogge (†1501) som donerade en större samling ur vilken ett tiotal volymer med ett femtiotal olika texter ännu är i behåll.

Böckerna, som till stora delar samlats under hans studier i Perugia, ”visar hans juridiska, historiska och litterära studier och intressen”, enligt Herman Schück.¹⁸

Biskop Hemming donerade 1354 ett fyrtiotal böcker till *Åbo* domkyrka och denna gåva är nära nog allt i vi känner till om dess medeltida bibliotek. Donationen innehöll flera av de viktigaste skrifterna i sammanhanget: Bibeln, Nicolaus’ av Lyra postilla över Gamla och Nya Testamentet i sju volymer, åtskilliga kyrkofäder, liturgi, skolastik och dekretalsamlingar, men även Lars’ av Vaksala *Summa decani Vpsalensis*, en praktisk vägledning för präster om de heliga sakramenten och den kanoniska rätten. Dessa uppgifter har vi från kyrkans kopiebook, den så kallade svartboken, med notiser från åren 1229–1515. Den fördes till Antikvitetskollegiet i Stockholm på 1600-talet, medan alla andra spår av domkyrkobiblioteket förstördes i den stora stadsbranden 1827. En mässbok för Åbo trycktes av Bartholomeus Ghotan i Lübeck 1488.¹⁹

I *Uppsala* fanns ett bibliotek knutet till domkyrkan och ett som hörde till ärkebiskopsämbetet. Det förra låg troligen i eller i anslutning till sakristian men var också fördelat mellan koret och domkyrkans olika altare. Så vitt innehållet går att rekonstruera var det gemenligen liturgisk litteratur, kanonisk rätt och kyrkliga annaler. Domkyrkobiblioteket bör ha varit ett av de större i riket, men av dess böcker finns bara tre med säkerhet kända i behåll: en bibelhandskrift tillverkad i Paris i slutet av 1200-talet (Uppsala universitetsbibliotek, UUB, C 155); en oansenlig inhemsk handskrift om tio blad från tidigt 1300-tal (C 92) innehållande förteckningar över påvar, ärkebiskopar i Uppsala och Sveriges kristna kungar samt därtill de så kallade Uppsalaannalerna för åren 1160–1336; en juridisk sammehandskrift (C 559) som inköptes från dödsboet efter Västerås biskopen Birger Månsson (†1464). De tre spridda nedslagen exemplifierar ändå det vi tror oss veta om samlingens tonvikt. Genom att sammanställa omnämmanden i bevarade urkunder före 1389 har Tönnes Kleberg kartlagt ytterligare delar av beståndet och fått fram ett liknande mönster: bibeltexter, bibelkommentarer, liturgi, predikosamlingar och kanonisk rätt. Kleberg har vidare antagit att katedralen haft sitt eget skriptorium med skrivarskola och ett bokbinderi. Domkyrkobiblioteket kom också att fungera som

TABELL 1. Ärkebiskopsbiblioteket i Uppsala 1369

INNEHÅLL	ANTAL ARBETEN
Kanonisk rätt	43
Teologi	24
Bibelkommentarer	12
Bibeltexter	10
Världslig rätt	10
Predikosamlingar	7
Kyrkohistoria, hagiografi	7
Formulärböcker, brevställare	4
Encyklopedier, historia	3
Veterinärmedicin, arabisk drömbok	2
Diverse lösa lägg	1
Summa:	123

Källa: Kleberg (1972) s. 113.

Uppsalas första universitetsbibliotek efter 1477. Domkapitlets kaniker ålades att studera kyrkorätt vid universitetet och de fick låna hem böcker från domkyrkan mot borgen.²⁰

Ärkebiskopens bibliotek låg i ett fristående stenhus, ”domus lapidea”, nära domkyrkan där det förvarades bakom lås. En god inblick i dess bestånd får vi genom ett inventarium upprättat 1369 på uppdrag av ärkebiskop Birger Gregersson.²¹ Förteckningen har analyserats av Tönnes Kleberg, som identifierat 123 verk i 91 separata volymer och några lösa pergamentlägg.²² Innehållets ungefärliga fördelning presenteras i tabell 1.

Som väntat bestod biblioteket huvudsakligen av religiös litteratur, men här fanns också flera böcker kopplade till ärkebiskopens såväl kyrkliga som världsliga maktutövning och därtill ett fåtal verk som får föras till de fria konsterna. Ingen volym ur detta för Sverige och sin tid betydande bestånd har kunnat identifieras i moderna samlingar. Om böckernas skick och

utseende lämnas endast få upplysningar. Av allt att döma innehöll biblioteket endast enkla bruksband: antingen med skinnrygg och träpärmar eller så kallade kopertband med skinn- eller pergamentomslag utan pärmförstärkning. Typen har dock bara angetts när pärmar *saknats*: ”sine asseribus”, utan bräddor, eller ”sine coopertorio”. Endast en bok anges ha varit rubricerad, men i regel har skriftens utseende lämnats utan kommentar. Vid tiden för inventariets upprättande noterades också fyra volymer separat som hade inlånats från domkyrkans bibliotek, ”*librariam ecclesie Vpsalensis*”.

Även som privatpersoner kunde ärkebiskoparna äga böcker, trots att personligt ägande sågs med ogillande i många kyrkliga sammanhang. Ett allra första bemärkt bokbestånd kan möjligen knytas till Siward, benediktinsk missionsbiskop från Hamburg. Han skall ha verkat i (Gamla) Uppsala på 1120- och kanske 1130-talet; i äldre källor identifieras han med en biskop Severinus. Siwards verksamhet i Sverige är obskyr, men han är välbelagd i tyska annaler. På 1140-talet utnämndes han till abbot i Rasted kloster i Oldenburg där han omtalades som ”*episcopus Obsalensis*”. Till klostret donerade han sitt ovanligt rika privatbibliotek om minst 26 volymer, sannolikt fler. Samlingen var mycket varierad och innehöll biskopsförordningar, liturgi, dogmatik, botgörings- och bönböcker, kanonisk rätt, helgonlängder, krönikor, ett moraliserande bestiarium, en örtabok, sex läkeböcker, några klassiska och några medeltida diktverk och ytterligare ett och annat. Nu har vi inga uppgifter om Siwards verksamhet i Uppsala och än mindre om vad hans bibliotek kan ha bibringat för impulser, om det ens medfördes till Norden. Med sin person illustrerar han ändå den kulturella öppning som anslutningen till den kristna världen redan tidigt innebar för nordiskt vidkommande. ”Vi finner samma liturgiska, dogmatiska, kyrkorättsliga, filosofiska böcker, samma predikosamlingar och skolböcker, samma klassiska auktorer i den västerländska kulturvärldens olika delar”, sammanfattar Tönnes Kleberg, och de erfarenheter Siward bar i sinnet hade han i alla händelser med sig vart han kom.²³

Ärkebiskop Hemming Nilsson (†1351) hade en privat boksamling som vi känner tack vare en testamentstvist. Hemming hade förordnat att hans böcker skulle fördelas mellan dominikankonventet i Västerås, hans sekreterare och en systerson som studerade i Paris. Under sin levnad hade han

emellertid gått i borgen för kung Magnus Erikssons oinlösta lån ur den apostoliska kammaren och vid testamentesexekutionen belade den påvlige nuntien Johannes Guilaberti den avlidne ärkebiskopens egendom med kvarstad. Eftersom det var viktigt att särskilja ärkebiskopens ämbetsbibliotek från den privata boksamlingen upprättades en förteckning, som förde tio volymer och några ofullständiga häften nästan utan värde, ”quasi nullius valoris”, till biskopens dödsbo. Böckerna bestod huvudsakligen av kanonisk rätt, men de utgjorde bara en del av Hemmings ursprungliga bibliotek. Sedan han blivit ärkebiskop och fått tillgång till ett ämbetsbibliotek hade han skänkt bort flera verk i kanonisk och världslig rätt till mindre bemedlade kyrkans män. De tio böckerna värderades till 127 floriner, den valuta som användes i transaktioner med kurian. Skarabiskopen Sigfrid Rutgersson (†1354) hade i Uppsala kvarlämnat sexton böcker i kyrklig och världslig rätt som sekvestrerades vid samma tillfälle och värderas till 201 floriner; ett (troligen) glosserat *decretum* ur *Corpus iuris canonici* värderades ensamt till hela 60 floriner. En florin motsvarade 1,5 mark, vilket var det pris man fick betala för en tunna öl. Kung Magnus köpte vid samma tid en stridshäst för 220 mark.²⁴ En annan uppfattning om böckers värde har vi från 1369. Ärkebiskop Birger Gregersson lämnade då 50 mark i pant för lånet av fyra böcker, bland annat en Augustinuskommentar, från dominikankonventet i Visby, men denna summa tycks ha varit en form av schablonbelopp.²⁵

Klosterbiblioteken

I hög- och senmedeltidens europeiska kristenhet kunde klostren och universiteten skryta med de största biblioteken, men Sveriges enda universitet, grundat i Uppsala 1477, spelade i sammanhanget en marginell roll. Som redan nämnts nyttjade de studerande i första hand domkyrkans bibliotek. Klosterväsendet, med sitt ursprung i fornkyrkan, fick däremot stor betydelse. Det kom till Sverige och Vreta med benediktinsystrar kring år 1100 och inlemmade denna bygd i ett europeiskt kulturutbyte. Cisterciens kloster grundades i Alvastra och Nydala 1143, Varnhem 1150, Roma och Gudhem på 1160-talet och därefter på ytterligare ett tiotal orter.²⁶ I

Armalic

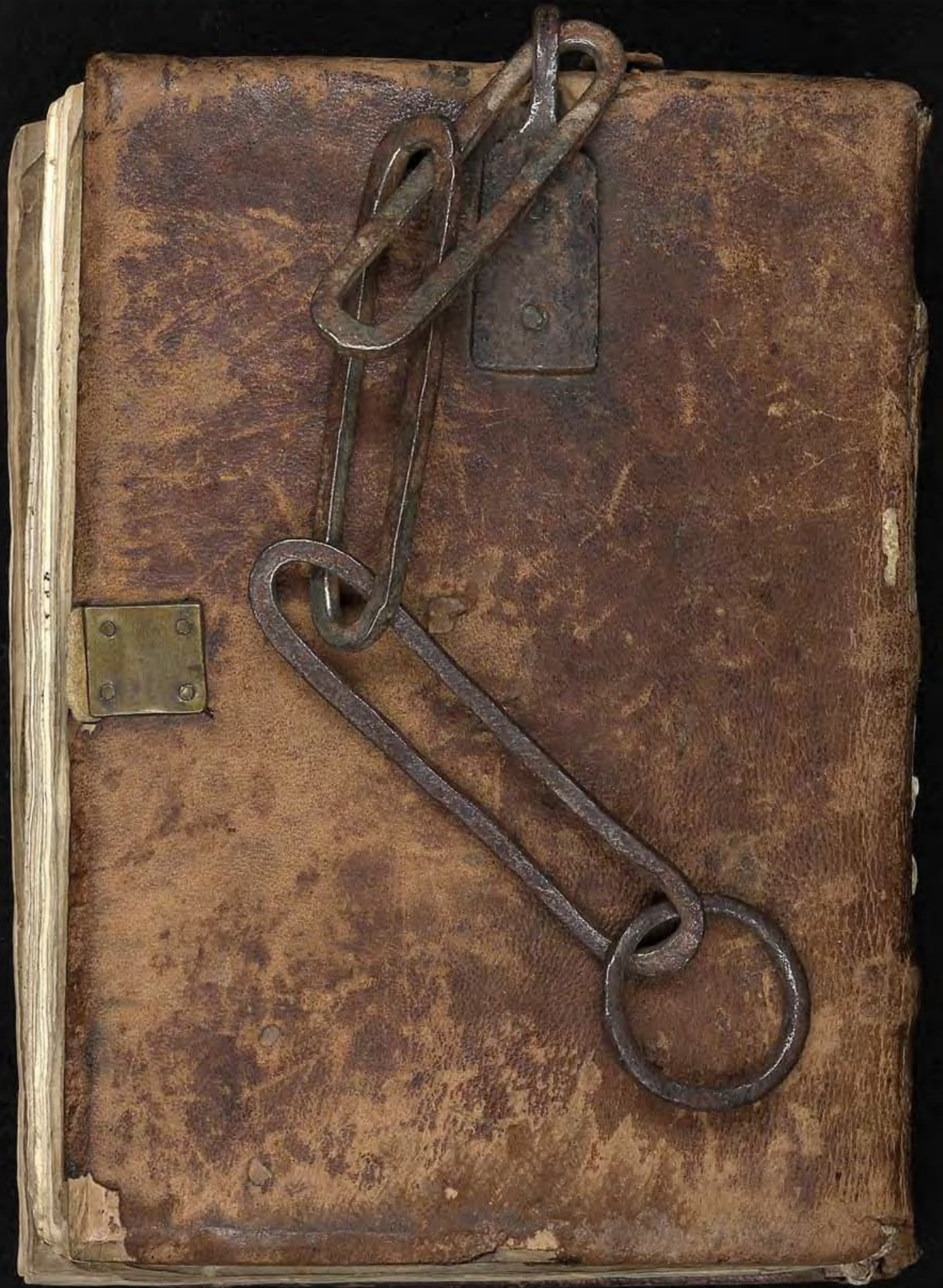
Armalic is a small village in the north of France, near the border with Belgium. It is known for its stone archway, which is a remnant of a medieval castle. The archway is made of large, grey stone blocks and is a popular tourist attraction. The village is surrounded by rolling hills and is a beautiful location to visit.

dessa kloster fanns en boklig kultur och platsen för biblioteket kan identifieras i exempelvis Alvastra. I Uppsala finns en exposition över evangelierna (C 37) och en glosserad bibel (C 152) med Alvastraproveniensen, men trots att bara en dryg handfull böcker bevarats från svenska cisterciensklöster visar de att deras litterära kultur inte var uteslutande religiös. Från Varnhem finns till exempel en avskrift av Magnus Erikssons landslag och från nunneklostret i Askeby i Östergötland finns en samlingshandskrift med bland annat den norska *Karlamagnús saga*, Alexanderlegenden, romanen om *Flores och Blanzeflor* samt svenska krönikor på både prosa och vers (se vidare Massimiliano Bampis bidrag i denna volym).²⁷

Även om cistercienserna i historieskrivningen fått namn om sig att ha infört medicinalväxter, nya jordbruksmetoder och tekniskt kunnande var det ändå en sluten klosterorden som verkade bortom bebyggelsecentra. Viktigare för den lärda odlingen blev i stället dominikaner och franciskaner, som kom till Sverige på 1230-talet. Åtminstone har vi tydligare spår av deras bokliga kultur.

Dominikaner och franciskaner var så kallade mendikant- eller tiggardordnar som verkade i samhället och anlade sina konvent i städerna.²⁸ Även om bröderna inte själva fick inneha egendom behövde de redskap för sin undervisning och för att vederlägga irrläror. Dominikanerna hade en hierarki av skolor, från det enskilda konventets *studium particulare*, över ordensprovinsens *studium logicale* till de fem ordenshögskolorna, *studia generalia*, i Paris, Köln, Bologna, Montpellier och Oxford. Studierna skulle främja ordens själavårdande verksamhet och inte bedrivas av nyfikenhet, men med tiden kom inåtvänd begrundan (*sapientia*) allt mer att kompletteras med intellektuella strävanden (*scientia*). Många av de stora skolastikerna återfanns inom dessa ordnar och de hade stor betydelse för introduktionen av Aristoteles i medeltidens lärda värld, vilket avspeglade sig i

- Nischen på bilden befinner sig i Alvastra klostrets östra korsgång och har identifierats som ett *armarium* eller bokskåp för de mest använda böckerna. Nischer användes på detta sätt i kloster över hela Europa. Insidan isolerades med linnetyg för att skydda böckerna mot fukt. Wikimedia Commons.

deras bibliotek. I viss mån undervisades även lekmän vid klosterscholorna utan avseende på andlig karriär.²⁹

Sveriges första dominikankonvent anlades i Visby och Sigtuna på 1230-talet och med det kom även tegelbyggnadskonsten till Sverige.³⁰ När ett nytt konvent anlades medbragte den nya styresmannen ett grundbibliotek, vilket sedan kompletterades på plats genom köp och donationer. Sålunda hamnade den avgångne Åbobiskopen Thomas' böcker i Sigtuna senast 1248. Tidigare har bokgåvan tolkats som en syndabot, men enligt en ny förklaring inköptes de för Thomas' räkning i Paris av en Sigtunabroder. Thomas avled innan böckerna hann överlämnas och de övergick därför i klostrets ägo.³¹ Den lärde Uppsalakaniken Lars av Vaksala skänkte däremot 1328 en mindre samling böcker för sin "själs frälsnings skull".³² Ordens bröder och systrar framställde inte själva några böcker, men de hade biblioteksföreskrifter som förbjöd guldbokstäver och utsmyckade bokband. Ett tjugotal böcker, varav en inkunabel, från dominikanerna i Sigtuna finns bevarade i Uppsala universitetsbibliotek, men bland dem saknas liturgiska texter så vi vet att bokbeståndet måste ha varit mycket mer omfattande och successivt fylldes på. En donation av en handfull liturgiska böcker nämns i ett gåvobrev från 1446.³³ I en bevarad volym ur biskop Thomas' nämnda boksamling finns exempel på medeltidens typiska uttrycksfulla bokägareder: "Denna bok är Sigtuna predikarebrödernas. Om någon avlägsnar den på något sätt utan deras tillstånd och goda vilja, eller utplånar den här anteckningen, må han vara förbannad."³⁴ Två av volymerna är dessutom katenater som varit kedjade till en läspulpet eller ett bokskåp. Detta indikerar att böckerna varit tillgängliga för andra än bröderna, troligen i den skolverksamhet som bedrevs i konventet.

Dominikankonvent fanns även i Skänninge, Skara, Lödöse, Visby, Kalmar, Västerås, Strängnäs, Åbo, Viborg och Stockholm, men bortsett från den sista orten, varom mer nedan, har vi liten kunskap om deras bibliotek.³⁵

- Bok med kedja som tillhört dominikankonventet i Sigtuna. Bokens textavsnitt, bland annat Augustinus och skolastikern Honorius Augustodunensis, dateras till 1100–1200-talet. Så kallade katenater hör dock i regel till senmedeltiden och kedjan torde ha applicerats senare. UUB C 222.

Franciskankonventet på Gråmunkeholmen i Stockholm, det sjätte i riket, grundat 1270, sextio år efter ordens godkännande av påven, ägde sannolikt det största librarieret i landet före Vadstena klostrets grundande.³⁶ I början av 1900-talet identifierade Isak Collijn sammanlagt 23 handskrifter och fem inkunabler i fyra volymer som härstammar härifrån. Sedan dess har ytterligare sex handskrifter och fjorton inkunabler adderats till mängden.³⁷ Klosterbibliotekens böcker var i regel donerade eller testamenterade från bröder som studerat utomlands. Vi känner en sådan gåva till Stockholmskonventet redan från 1286, en fransk handskrift, troligen köpt i Paris (UUB C 589). De bröder som studerade vid franciskanernas ordensskolor i Paris fick sina böcker betalade av hemmaprovinserna och dessa medfördes sedan för att berika hemmakonventets bokförråd.³⁸ Även broder Henrik, som avled i hög ålder, ”gav många användbara böcker från sina egna samlingar till vårt bibliotek”, enligt konventets diarium.³⁹

Samtliga inkunabler och sjutton av de handskrifter som Collijn identifierade har samma proveniens: konventets gardian (föreståndare) Kanutus Johannis eller Knut Jönsson (†1496).⁴⁰ Han kom från en välbeställd borgarfamilj i Stockholm och hade läst vid universiteten i Greifswald och Strasbourg samt franciskanskolan i Lund. Enligt en anteckning studerade han för doktorsgraden i Uppsala 1492.⁴¹ De böcker Knut Jönsson donerat kan i vissa fall spåras bakåt. De har införskaffats i Greifswald, Lund, Reval, Strasbourg och Uppsala. Två av böckerna har han förvärvat av konventsbröder i Stockholm. I samtliga fall har böckerna haft tidigare ägare och Knut Jönsson har i minst sju fall låtit binda eller renovera dem i Stockholm på 1480- och 1490-talet.⁴²

De bokband Knut Jönsson beställt fördelar sig i två typer. Eftersom det var vanligt att inkunabeltryckare också var bokbindare har Isak Collijn förmodat att böckerna bundits av respektive Johan Snell och Bartholomeus Ghotan, de två första boktryckarna verksamma i Stockholm, vilka antas ha satt upp sina officiner just i konventet på Gråmunkeholmen (jfr bild s. 63 och 71). Antagandet har starkt stöd i blindstämplarnas utseende, men framför allt i det faktum att makulatur från deras tryckerier använts som utfyllnad i banden.⁴³

De böcker som bevarats utgör bara en bråkdel av det ursprungliga be-

ståndet, men de ger åtminstone någon ledning om samlingens innehåll. Det är naturligt att franciskanordens egna författare fanns representerade, däribland ordens tidigare general Bonaventura (1221–1274), den betydande filosofen Johannes Duns Scotus (†1308) och Johannes Marchesinus († ca 1300), vars *Mammotrectus*, en mycket använd manual och ordbok till Bibeln, donerades till klostret 1348 av en broder Jacob. Teologi och kyrklig litteratur upptog en självklar rangplats i biblioteket med homiletik (predikokonst), hagiografi (helgonlegender), patristik (studier över kyrkofäderna) och kanonisk rätt. Religiös hjälpvetenskap, såsom komputistik (läran om kalenderberäkningar), astronomi och astrologi, fanns företrädd liksom medicin, grammatik och lexikografi. Ett udda inslag, som visar på en strävan efter bredd i beståndet, är en avskrift av Gulatingslagen och andra norska och färöiska lagsamlingar.⁴⁴ En del av denna litteratur förefaller vara framställd i Sverige och åtminstone klostrets diarium och en fornsvensk rimkrönika är nedtecknade i Gråmunkeklostret.⁴⁵ Sammantaget innehöll biblioteket den sorts böcker man kunde förvänta sig i ett konvent som också verkade i samhället.

Var exakt franciskanernas bibliotek var beläget och hur det var utformat är okänt, men flera senmedeltida notiser ger vid handen att en ny, särskild bibliotekslokal iordningsställdes under 1400-talets senare del. I diariet för 1476 står att konventets gardian Birger Petersson ”har försett biblioteket med mycket goda böcker och låtit bygga detsamma på ett tillfredsställande sätt”.⁴⁶ Möjligen existerade denna ”liberaria novella” jämte den gamla lokalen. Av bevarade bokband bär de flesta spår av att ha varit kedjade vid en pulpet eller ett bokskåp. Flera av dem har också rester av pergamentlappar med titel anbragta på frampärmen och skyddade av en hornskiva. Vidare har femton av volymerna ett handmålade exlibris med ett bomärke på blå sköld i flera fall omgivet av en smultronranka.⁴⁷ På Gråmunkeholmen fanns ett särskilt skriptorium, vilket var ovanligt vid konvent, men platsens betydelse för bokproduktion understryks, som redan nämnts, av att de första tryckpressarna i Sverige av allt att döma installerades här (se Elin Anderssons bidrag i denna volym).⁴⁸ Samma hand som tecknat det nämnda bokägarmärket har också illuminerat en av de böcker vi vet tryckes där.

- Exlibris från franciskankonventet på Gråmunkeholmen i Stockholm. Alla böcker som märkts på detta sätt har tillhört Knut Jönsson och det kan inte uteslutas att det var hans privata ägarmärke. Allt talar dock för att märkningen skett inom konventets murar. Renritning från *NTBB* (1917).

- *Missale Strengnense* trycktes 1487 av Bartholomeus Ghotan hos franciskanerna i Stockholm i 170 exemplar. Initialen har dekorerats av samma hand och med samma smultronmotiv som franciskanernas exlibris. Strängnäs domkyrkobibliotek, U 530 fol., folio 19v.

- En av Stockholmsfranciskanernas böcker har ett exlibris i avvikande utformning, men med samma bomärke som övriga. Det korsformade bomärket har utplånats på flera av de bevarade volymerna. UUB C 670, folio 4r.

Även dominikanerna, ”svartbröderna”, hade ett betydande bibliotek i Stockholm, men om detta är vår kunskap mer begränsad. Deras anläggning kring dagens Tyska stallplan på Stadsholmen skall ha hyst ett ”herrligt liberi” som försvann i stadsbranden 1407.⁴⁹ Vi vet inget om detta första bibliotek, men av anteckningar i en bevarad volym framgår att inköp gjordes de följande åren för att ersätta det som blivit lågornas rov. Boken i fråga innehöll bland annat verk av dominikanbröderna Vincent av Beauvais († ca 1264) och Albertus Magnus (ca 1200–1280).⁵⁰ Ytterligare två handskrifter kan visas ha kopplingar till svartbrödraklostret: dels en tidig avskrift av dominikanbrodern Hermann Korners (ca 1365–1438) universalhistoria *Chronica novella*, dels en samlingshandskrift med texter av franciskanen Johannes Gallensis (†1285), Seneca och skolastikern Vilhelm av Conches (1080–1145).⁵¹ Utöver dessa handskrifter kan fem inkunabler tryckta mellan 1477 och 1487 knytas till klostret. De har skänkts till biblioteket bara några år senare av priorn och senare dominikanernas generalvikarie i Sverige Laurentius Magni († efter 1496).⁵² Samtliga bevarade volymer bär spår av att ha varit fastkedjade.

Lektorn Clemens Ryttingh, en klosterbroder samtida med Laurentius Magni, skall ha haft ett personligt bibliotek uppgående till ett åttiotal volymer, ett häpnadsväckande antal. Otto Walde har antagit att åtminstone delar av denna samling skänkts till svartbrödraklostret (se mer nedan).⁵³

Om det eventuella bokbeståndet hos Stockholms övriga klosterordnar (klarissor och johanniter) eller vid byskolan inrättad senast vid 1300-talets början, saknas uppgifter.⁵⁴ Biblioteken från flertalet religiösa institutioner i Stockholm sammanfördes i gråmunkeklostrets lokaler efter reformationen. Somliga volymer fördes utomlands av jesuiter på Johan III:s tid, medan återstoden 1620 skänktes till Uppsala universitetsbibliotek av Gustav II Adolf.⁵⁵

Biblioteket i Vadstena

När birgittinklostret i Vadstena invigdes 1384 fanns redan en fungerande kommunitet sedan många år och därmed även ett bokförråd som successivt byggdes på.⁵⁶ Biblioteket blev under 1400-talet det avgjort största i Sverige och det antas allmänt ha varit det digraste i Norden. Det var fullt utvecklat

så till vida att det hade egna lokaler, ett skriptorium, ett bokbinderi, ett eget signerings- och i viss mån klassificeringssystem, en särskild föreståndare, *librorum custos*, och dessutom viss utlåningsverksamhet. Accessioner skedde genom gåvor, donationer, köp och en omfattande egen produktion inklusive kopierings- och översättarverksamhet. En mycket stor andel av Sveriges medeltida handskrifter framställdes i Vadstena.⁵⁷ År 1495 installerades dessutom en tryckpress i klostret med ”tennbokstäver för liten och stor stil”, allt köpt i Lübeck ”för dyra pengar” och hemforslat ”med mycket besvär”. Pressen hann bara frambringa en liten bönbok innan den brann upp i oktober samma år.⁵⁸

Grovt sett fanns det tre boksamlingar i Vadstena: systrarnas mestadels svenskspråkiga uppbyggelselitteratur, de liturgiska böcker som användes i gudstjänsten samt det egentliga biblioteket med texter huvudsakligen på latin. I en mening kan man säga att de bägge senare boksamlingarna tjänade den förra. Birgittinorden anlade så kallade dubbelkonvent med en strikt rumslig separation mellan bröder och systrar. Idealt bestod klostret av tretton prästbröder, fyra diakoner och åtta lekbröder som under ledning av en generalkonfessor tillgodosåg de sextio systrarnas andliga behov.⁵⁹ Till sin hjälp hade bröderna ett stort bruksbibliotek, som endast förmedlat tjänade systrarna. Här fanns både sådana texter som behövdes för klostrets verksamhet och sådana som avsattes av den.

Att döma av de bevarade volymerna bestod Vadstenabiblioteket huvudsakligen av brukshandskrifter med samlingar av kortare och längre texter: ”excerpter eller småtraktater, brevavskrifter, predikoutkast, olika slags promemorior, räkenskaper ibland, anteckningar om det dagliga livet, kort sagt allt möjligt.”⁶⁰ De cirka 400 handskrifter som bevarats i Uppsala universitetsbibliotek innehåller sålunda över 20 000 texter, varav minst 7 000 predikningar eller predikosamlingar. Ville Walta har betonat den konstlösa yttre karaktären på brödernas boksamling i jämförelse med systrarnas. Medan den förra huvudsakligen bestod av böcker på papper med kursiv text var de senare i större omfattning elaborerade pergamenthandskrifter präntade med elegant textualis eller hybrida.⁶¹

Utifrån 514 textenheter har Anna Fredriksson studerat vilka typer av skrifter som fanns i biblioteket och presenterat följande procentuella fördelning:⁶²

TABELL 2. Vadstena klosterbiblioteks innehåll

INNEHÅLL	ANDEL
Predikningar	32 %
Samlingshandskrifter	13 %
Asketism, mystik, uppbyggelse	11 %
Skolastik	9 %
Juridik	8 %
Exegetik	7 %
Homiletik	6 %
Birgittalitteratur	3 %
Hagiografi	1 %
Övrigt	10 %
Summa:	100 %

Källa: Fredriksson (1997) s. 25–30, särsk. tabell 7, $n = 514$.

Relationerna skall läsas med försiktighet, men sammanställningen ger en uppfattning om bredden i biblioteket och någon bild av uppdelningen. Som förväntat är den absoluta huvuddelen av litteraturen religiös till sin natur och predikotexterna sticker ut särskilt. Det var en form av nyttolitteratur som också i stor utsträckning framställdes av klostrets egna bröder. Roger Andersson har beräknat att nästan hälften (48 %) av predikningarna skrevs i Vadstena.⁶³ Samlingshandskrifterna har ett brett religiöst innehåll medan ”juridik” innefattar kanonisk rätt, påvliga dekret, ordensregler med mera. Det lämnar ”övrigt” som den enda huvudsakligen sekulära kategorin, vilken bland annat inbegriper historia, naturalhistoria, medicin, grammatik och musik.

Brödernas exklusiva tillgång till biblioteket var praktiskt motiverad men också delvis skenbar. Systrarnas kunskap i latin var begränsad om än inte helt obefintlig. I regel översatte bröderna de väsentliga texterna till svenska, vilka sedan renskrevs av skrivkunniga systrar. Vi känner namnet på flera av dem: Estrid Gudmundsdotter (†1436) skrev av en mässbok till högaltaret;

Bothild Petersdotter (†1477) var en god skrivare (*bona scriptrix*) och ”skrev av omfångsrika böcker, mässböcker och annat”; Christina Hansdotter Brask (†1520) hade tillbringat 67 år i klostret, ”var en god skrivare och hade skrivit av ett flertal böcker”.⁶⁴ Många fler namnges i källorna. Genom deras flit byggde systrarna upp ett litet bokbestånd och bevisligen förekom det att de lånade och själva översatte latinsk litteratur även om vi inte kan uttala oss om frekvensen. Jonas Carlquist sammanfattar: ”Att brödernas fantastiska medeltidsbibliotek på olika sätt kom systrarna till del är självklart, även om abbedissan inte själv kunde gå in och söka bland manuskripten.”⁶⁵ Vidare var den omfattande mängden svenskspråkig litteratur som producerades i klostret i första hand avsedd för systrarna. Vilhelm Gödel har förmodat att de förvarades i systrarnas refektorium (matsal) och de har till skillnad från böckerna i brödernas bibliotek varit kedjade vid sin plats.⁶⁶

I dag finns i allt omkring 450 handskrifter och ett fyrtiotal inkunabler i behåll som tillhört klostret Vadstena. Enligt en vanlig uppskattning utgör det en knapp tredjedel av beståndet när biblioteket stod på sin höjdpunkt kring sekelskiftet 1500.⁶⁷ De uppskattningar som florerar i litteraturen är dock mycket ungefärliga och många gånger inkluderar de olika delmängder. Alla moderna beräkningar bygger på en extrapolering utifrån det signeringssystem som användes: en tredelad placeringsbeteckning angav avdelning, hyllbräde och placering på hyllan. Genom att räkna tolv avdelningar med sex hyllor i varje avdelning och tjugo böcker per hylla nådde Claes Annerstedt den avrundade summan 1400. Detta överslag gjordes i en fotnot 1877 och har i stort sett accepterats av senare forskare.⁶⁸ I en nyligen företagen undersökning menar jag att det verkliga antalet böcker bör ha legat mellan 900 och 1350, och mer troligt närmare den lägre delen av spannet. Längre än så kommer vi knappast i nuvarande kunskapsläge.⁶⁹ Det skall tilläggas att denna lägre beräkning beaktat ett bredare ursprungligt bestånd. Annerstedts uppskattning byggde på ett överslag av antalet handskrifter i de då kända avdelningarna märkta A–L, men det har senare framkommit att signeringsschemat sträckte sig ända till Q och dessutom innefattade tryckta böcker.

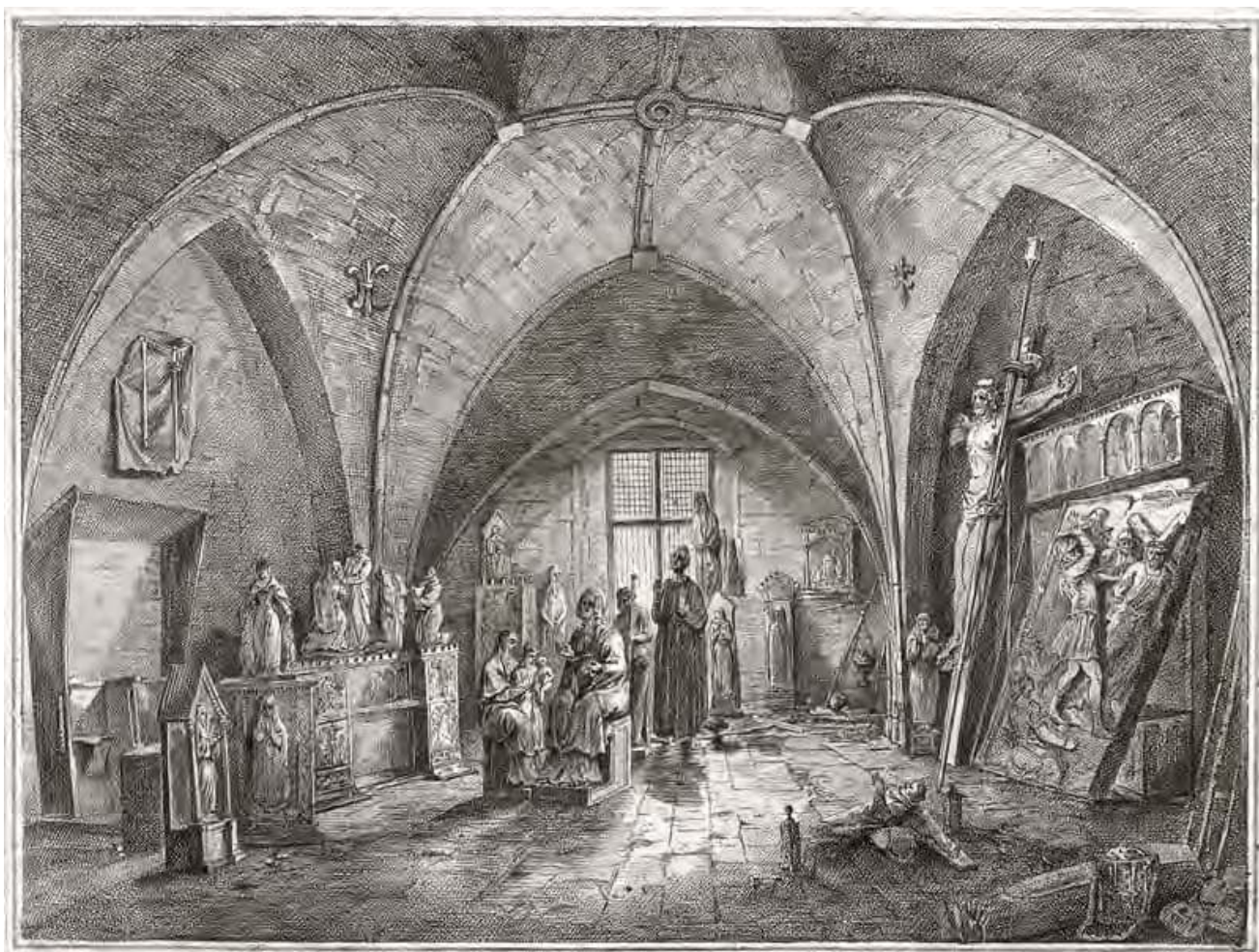
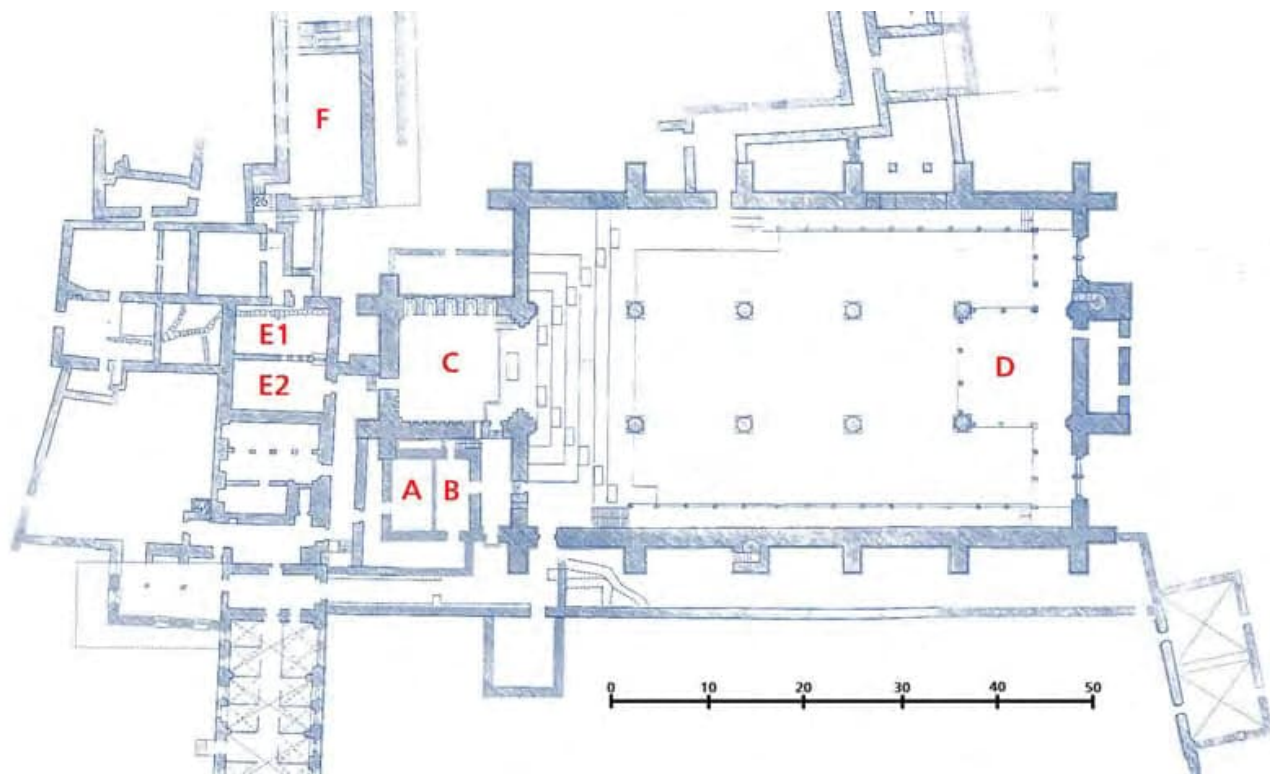
Denna diskussion berör dock bara latinska böcker i den signerade avdelningen. Till det kommer de svenska handskrifter som fanns hos systrarna

samt de liturgiska böcker som förvarades i sakristian. Dessa samlingar var långt mindre än det egentliga biblioteket, men med dem inkluderade kan det inte uteslutas att det sammanlagda antalet böcker i Vadstena ändå tangerade Annerstedts uppskattning, men osäkerheten är som sagt mycket stor.

Bibliotekslokalen

Vadstenas *libraria*, brödernas bibliotek med i huvudsak latinska skrifter, låg med stor säkerhet jämte sakristian i sydvästra hörnet i anslutning till deras högkor. (I birgittinkyrkor låg brödernas kor i väster och systrarnas läktare med Mariaaltaret i öster.) Det var regel i kyrkor och kloster att förlägga bokstugan i nära anslutning till högkoret så att de liturgiska böckerna fanns nära till hands vid gudstjänsten, men i Vadstena vet vi att mässböckerna förvarades för sig i den angränsande sakristian.⁷⁰ Biblioteksrummet mätte ursprungligen omkring 7 × 4 meter, men Bertil Berthelson har förmodat att även den intilliggande sakristian togs i anspråk någon gång under 1400-talet, vilket gav en total golvyta om uppemot 7 × 8 meter fördelad på två rum. Sakristian flyttades i stället till våningen ovanpå biblioteket.⁷¹ Denna förändring kan ha ägt rum i samband med en brand som härjade denna del av klosterkomplexet 1478.

Den forna librariabyggnaden revs 1807, men enligt ett grafiskt blad av Johan Fredrik Martin från 1790-talet hade rummet gotiska kryssvalv. På de tre synliga väggarna finns bara ett fönster.⁷² Vi saknar kunskap om bibliotekets inredning, men vi kan anta att den följde mönstret från samtida klosterbibliotek i utlandet. Det betyder att böckerna bör ha förvarats i låsbara skåp snarare än på hyllor. Vid någon tidpunkt kan de även ha förvarats i kistor.⁷³ De nämnda ”avdelningarna” kan ha refererat till bokskåp, *armaria*, eller så kan ”hyllbräderna” ha varit fack eller lådor, *capsae*, i bägge fallen med låsbara luckor. Avsaknaden av katenater styrker denna förmodan.⁷⁴ Vilhelm Gödel och Carl-Gustaf Andrén har antagit att böckerna förvarades stående och intill varandra, men det motsägs av de bevarade bokbanden.⁷⁵ Sten G. Lindberg har identifierat sex typer av Vadstenaband: kraftiga viltskinnsband av en äldre och en yngre typ med spännen och

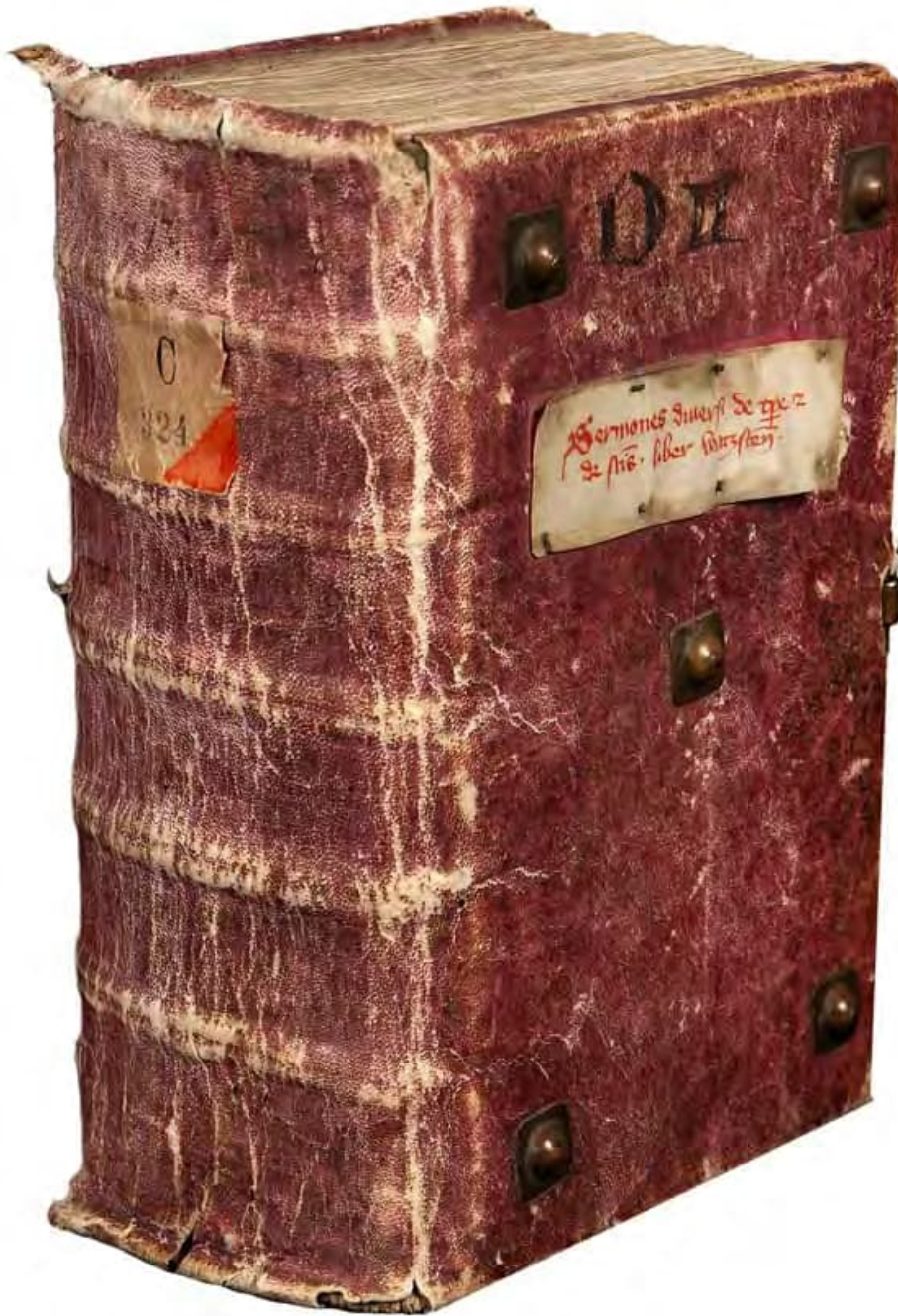

● I denna norditalienska bild från tidigt 1300-tal förvaras böckerna liggande med framsnitten utåt i ett skåp med synbarligen vikbara och förmodligen låsbara dörrar. Större volymer förvaras på de nedre hyllplanen och mindre på de övre. Ett litet skåp för en ensam bok maximerar utrymmes användningen. Detta är inte en förvaringslösning skapad för omfattande accession. BnF Manuscrits Français 782, folio 2v.

● Vadstena kloster. A) Det ursprungliga biblioteksrummet. B) Ursprunglig sakristia. Rummet inkorporerades med biblioteket i slutet av 1400-talet. C) Klosterkyrkans högkor, som enligt birgittinordens byggnadsskick låg i väster. D) Systrarnas läktare. E) Talehus i vilket (1) systrarna under kontrollerade former kunde samtala med (2) bröderna och utväxla mindre föremål såsom böcker genom en särskild lucka. F) Systrarnas refektorium där de enligt vissa antaganden förvarade sina böcker fastkedjade. Efter Bertil Berthelson, *Studier i Birgittinerordens byggnadsskick* (Lund 1946).

● Vadstenas gamla biblioteksrum användes efter reformationen som upplag för överflödiga helgonskulpturer och kallades "beläteskammaren". Detta är den enda kända avbildningen av rummet och motivet är troligen taget mot väster. Byggnaden revs 1807. Johan Fredrik Martin, akvatint över konturetsning, 1790-tal. Antikvarisk-topografiska arkivet, Rosenhanesamlingen, Öst 71. Foto: Lars Kennerstedt.

- Predikosamling från Vadstena i rött skinnband. Boken har synligt tvåställigt Vadstenasignum D II, med siffran 9 senare tillfogad därunder. Mässingsbeslagen och titelskylten antyder att volymen förvarats stående med frampärmen utåt. Mått: 21 × 14,5 centimeter. Se även bild sidan 60 och 321. UUB C 324. Foto: Magnus Hjalmarsson.

beslag, färgade skinnband av en äldre och en yngre typ, kopertband med halvstyva pergament- eller läderomslag samt blindpräglade kalv- eller koskinnsband från sent 1400- och tidigt 1500-tal. Signum och eventuell titel-etikett har inledningsvis anbringats på den bakre pärmen, men från 1450-talet återfinns de i stället på den främre pärmen. Utöver dessa huvudtyper finns bokband i spridda utföranden från andra orter, främst i Tyskland och Baltikum.⁷⁶ De metallbeslagna banden liksom de böjliga kopertbanden kan svårigen ha placerats stående på det sätt vi vanligen organiserar en bokhylla i dag. Samtida avbildningar skvallrar om att volymer rangerades olika beroende på storlek, bandtyp och andra yttre särdrag och så torde ha varit fallet även i Vadstena där böcker i skilda format samsades på samma ”hyllbräde”.⁷⁷

Generellt finns det mycket få interiörbilder från medeltida bibliotek och från Sverige saknas de helt. I många eller de flesta fall torde de fåtaliga böckerna ha förvarats i en kista om de inte rymdes i en pulpet, möjligen med en låsbar lucka. Många böcker fördelades på de olika rum där de kom till användning: liturgiska böcker i sakristian, bönböcker i kyrkans kapell, rättsböcker i kapitelhuset och så vidare. De största biblioteken, som det i Vadstena, kunde ha en egen bibliotekarie eller vårdare, men det var inte det vanliga. I de äldsta skandinaviska biblioteks föreskrifterna, från 1000-talets Skåne, överläts bokvården åt kantorn: ”Under kantorns vård vare biblioteket. Böre han alltså känna titlarne på böckerna och anteckna dem som utlånas, på det att icke någon genom försumlighet må gå förlorad.”⁷⁸

Satellitbibliotek

År 1438 grundades ett birgittinkloster i Nådendal i Åbo stift. Fyra år senare mottog den nya institutionen en samling böcker från domkapitlet. Vi känner inte till gåvans omfattning eller innehåll, men troligen bestod den av en grundläggande uppsättning liturgiska böcker. Ytterligare sex år senare, 1448, införskaffades ytterligare böcker genom köp och lån från Vadstena. Ett par av böckerna skulle kopieras och sedan återställas till moderkonventet, ett förfarande som är dokumenterat från flera håll. Denna sorts utbyte fortsatte fortlöpande under kommunions fortsatta

existens och vissa uppgifter tyder på organiserad handskriftsproduktion inför klostrets konsekration 1462. Det finns inga bevis för att systrarna producerade handskrifter i Nådendal, men liksom på andra håll medförde de ibland privata böcker som de överlämnade när de inträdde i orden.⁷⁹ Exempelen är intressanta för att de illustrerar olika tillvägagångssätt att bygga upp ett nödvändigt bruksbibliotek när nya institutioner inrättades.

Privatbibliotek och sekulära boksamlingar

Franciskanorden betalade, som nämnts, kurslitteraturen för de studenter som sändes till utländska universitet. Vid sidan av bokinköp var det naturligtvis också vanligt att studenterna verkställde egna avskrifter och på så sätt byggde upp små boksamlingar. I regel donerades de till den institution som bekostat studievistelsen eller där de senare kom att verka. Efter Gudmar Fredriksson (†1389), Birgittas tidigare huskaplan och den som förde hennes stoft till Sverige, och Petrus Johannis (†1427), sedermera präst i Strängnäs, finns vardera ett tiotal böcker bevarade, vilka förvärvats på kontinenten och donerats när de inträdde som munkar i Vadstena. Efter Olaus Johannis Gutho (†1516), en av Uppsala universitets första kända studenter, finns sju handskrifter och åtta inkunabler.⁸⁰ Den flera gånger nämnde Lars av Vaksala hade avlagt magisterexamen i utlandet. Hans bokgåva till dominikanerna i Sigtuna 1328 omfattade Gratianus' sammanfattning av den kanoniska rätten, Gregorius IX:s dekretalsamling från 1234 med förklarande bihang, två volymer med Vincents av Beauvais encyklopediska verk, två volymer med kyrkofädernas skrifter samt en bibel. Det var ett behändigt och allsidigt handbibliotek som Lars använde till "tröst och stundom även rättelse".⁸¹ Fler liknande exempel finns som visar att åtminstone det fåtal individer som bedrivit akademiska studier kunde ha privata samlingar med en ibland tvåsiffrig mängd böcker.

I en klass för sig bland kända inhemska privatbibliotek stod Clemens Henriksson Rytinghs boksamling. Rytingh har endast lämnat få avtryck i källorna. Han var lektor i dominikankonventet i Stockholm och levde 1487. Sju år tidigare hade han föreläst vid det nyinrättade universitetet i Uppsala och det finns skäl att tro att han studerat utomlands även om det

- Skrivare i färd med att översätta eller kopiera en text. I hans arbetsrum ligger böcker kringspridda. Huvudförvaringsplatsen är smala vägghyllor där de metallbeslagna volymerna förvaras stående, företrädesvis med bakpärmerna utåt. Thukydidens, *Histoire de la guerre du Péloponnèse* i fransk översättning av Claude De Seyssel, cirka 1490–1510. BnF Manuscrits Français 17211, folio 1r.

inte kan bevisas. På tre olika listor sammanställda mellan 1484 och 1487 förtecknas 31, 21 respektive 30 böcker, både handskrifter och inkunabler, som tillhört Rytingh. Innehållet är delvis överlappande, men tillsammans uppräknas åtminstone 61 unika verk, varav åtskilliga i flera band. Därtill har ytterligare någon bevarad volym som inte återfinns i förteckningarna kunnat knytas till Rytingh. Isak Collijn har därför uppskattat storleken på Rytinghs bibliotek till åtminstone ett åttiotal volymer. Det är inte alldeles unikt att finna ett bibliotek av denna storlek hos en enskild, men det är ovanligt, allra helst i Sverige. Om än samlingen var stor för sin tid var innehållet det förväntade: predikosamlingar, teologi, bönböcker, någon skolastik. Böckerna har sedermera spritts till olika institutioner: svartbrödrakonventet i Stockholm, Vadstena kloster, domkyrkorna i Skara och Västerås. En dryg handfull återfinns i dag i Uppsala universitetsbibliotek och Kungliga biblioteket. Flera av dem bär spår av att ha varit fastkedjade, men det bör ha skett efter att de lämnat Rytinghs vård.⁸²

De få spår vi har av samöre med böcker utanför de religiösa sammanhangen kan hänföras till de kungliga och aristokratiska kretsarnas höviska lekmanabildning eller till lagmännens behov av juridisk litteratur. Det behöver inte betyda att läskunnighet och boklig kultur begränsades till dessa kretsar, men vi saknar källor som kan vidga perspektivet. Även i de högre samhällskretsarna dominerade den religiösa läsningen bland både män och kvinnor, men det förekom även andra böcker.

Riddaren Jarl Johansson testamenterade 1331 sina vapen och sin lagbok (troligen Upplandslagen) till sonen Johannes.⁸³ Vapen och en lagbok ingick också i det arv som Sven, kyrkoherde i Frötuna, 1337 fördelade bland sina vänner tillsammans med ett breviarium och en älskad bok kallad "Avhållsamhet" ("dilecto librum meum qui abstinencia dicitur"), troligen predikoexempel samlade av franciskanbrodern Nicolaus de Biard.⁸⁴ Kyrkoherden Johan Ragvaldsson (Johannes Ragvaldi) i Skepptuna efterlämnade ett breviarium, en lagbok och en bok med obestämt innehåll samt ovanpå det en "librum Gaufredi", rimligen Gaufridus' de Trano *Summa* med utläggning av den kanoniska rätten.⁸⁵ Att häradshövdingen Bengt Nilsson i Valla 1369 överlät "vno libro legum" till arvingarna vittnar väl inte om ett bibliotek, men åtminstone om att han liksom andra rättskipare ägde en

lagbok, detta för ämbetsutövningen oundärliga arbetsredskap.⁸⁶ Om marsken och riksrådet Karl Ulfsson (Sparre av Tofta, ca 1317–1407) kunde den nya inledningen till *Erikskrönikan* berätta:

han war then betzsta boklerdh man
 som man tha aff svenskom fan
 j siw bokliga konster oc alla laga
 oc lagman i vplandh j sina dagha⁸⁷

Det vill säga, den forne lagmannen i Uppland hade varit den lärdaste mannen i riket och insatt i de sju fria konsterna (*trivium* och *quadrivium*) och alla lagar. Från urkunder vet vi att han hade en för lekmän ovanligt gedigen utbildning, som innefattade juridikstudier i Paris och en avlagd magistergrad. Att han ägde böcker är säkert och flera av dem torde ha förvärvats i Frankrike. Han ligger begravd i Vadstena och skänkte vid någon tidpunkt tre mässböcker till klostret.⁸⁸

En något yngre gestalt ur samma samhällsklass var riddaren och lagmannen i Uppland Bengt Jönsson (Oxenstierna †1450). Per-Axel Wiktorsson har hänfört tre böcker till hans bibliotek: en avskrift av Birgittas uppenbarelser (KB A 5a), en Magnus Erikssons landslag (KB B 172) och en Kristoffers landslag (B 23a). Den första är en enkel brukshandskrift, den andra en mer påkostad illustrerad brukshandskrift medan den sistnämnda är en utpräglad prakthandskrift med bland annat ett tidigt och ståtligt exlibris (se bild s. 206). Även om dessa tre böcker bara utgör en liten rest av vad som kan ha varit ett mer omfattande stormannabibliotek uppvisar den lilla samlingen ett varierat innehåll. Om Wiktorssons spekulationer är riktiga ändrar den också vår syn på medeltidens bokkultur. En stor del av även de religiösa böcker som tidigare regelmässigt hänförts till Vadstenas skrifvarverkstäder kan i stället ha framställts åt adliga beställare.⁸⁹

Wiktorssons hypoteser öppnar för nya perspektiv på medeltidens boksamlande, vilket nyligen hörsammats av Olle Ferm, men för en något äldre tid. Uppgifter om bokinnehav har framför allt registrerats i anslutning till överlåtelse av olika slag: gåvor, byten och arv. Genom att systematiskt samla sådana vittnesbörd från perioden 1240–1380 har Ferm fått fram

kvantitativa uppgifter som förvisso är osäkra, men i gengäld ligger i linje med mycket av det vi tror oss veta från andra källor. Det privata bokinnehavet fördelar sig i denna sammanställning i tre huvudkategorier: religion (51 %), juridik (38 %) och de fria konsterna (9 %). Fyra av fem donatorer verkade i religiösa miljöer och mottagarna i var regel andliga institutioner eller funktionärer; bara ett fåtal böcker (3–4 %) hamnade hos lekmän. Vad Ferm betonar i motsats till Wiktorsson är betydelsen av böcker producerade i utlandet, antingen i form av bokstavlig bokimport eller genom kopiering av utländska förlagor. På grund av stigande efterfrågan ökade den inhemska bokproduktionen efter Ferns undersökningsperiod och då finner vi också ett växande antal böcker på svenska, så som Wiktorsson observerat.⁹⁰

De efterlämnade uppgifterna om kungliga boksamlingar är sparsamma. Kung Birger Magnusson ägde två, möjligen sambundna, böcker om den kungliga kröningsmässan och om Kristi törnekrona, som han 1311 tillsammans med sina relikier deponerade i Uppsala domkapitel för säker förvaring; de torde ha utgjort dyrgriparna i hans boksamling.⁹¹

Den utförligaste redogörelsen lämnas i ett inventarium över Magnus Erikssons skattkammare på Bohus 1346. Bland vapen och rustningar, smycken, kläder, mattor och andra dyrbarheter nämns fjorton böcker, som till största delen går att identifiera. Där fanns en stor bibel på svenska; en tysk bok om den heliga jungfruns mirakel; en kyrkolag i omslag av grönt silke och en i svart omslag, den förra uppgavs vara på svenska, vilket således torde avse kyrkobalken; tre lagböcker, nämligen Östgötalagen, Upplandslagen och Smålandslagen, dessutom en tysk lagbok; ”vnum librum decani vpsalensis”, med vilken troligen avses den *Summula* av Lars från Vaksala som ju även biskop Hemming i Åbo hade i sin ägo; slutligen en ”yuan”, alltså *Herr Ivan lejonriddaren* ur den svenska riddarromanen *Eufemiavisorna*.

- ”Boknarren”, en senmedeltida bild av bibliomanen som samlar böcker för deras yttre utan att tillägna sig deras innehåll. Sättet att förvara böcker på smala hyllor med pärmarna utåt känns igen från andra avbildningar. Pulpeten med låsbara skåp är en utveckling av den tidigare vanliga bokkistan: böckerna är mer tillgängliga, men samtidigt mindre portabla. Ur Sebastian Brant, *Das Narrenschiff* (1494).

Några böcker uppgavs vara bortskänkta: en tysk bibel till riksrådet Ulf Abjörnsson; en bok given i Varberg till Norges kansler; ytterligare en som skulle överlämnas (?) i Bohus; samt till kungens page Erling en bok om hertig Fredrik av Normandie, en annan av Eufemiavisornas berättelser.⁹²

Av inventariet får vi en tydlig bild av en hövisk riddarkultur där dyrbara möbler och textilier, konsthantverk, schackspel, jaktredskap och tornerustningar samsades med en till övervägande delen sekulär boksamling. Som rättens högste vårdare hade kungen en uppsättning lagböcker, vilka snart sammanjämkades i Magnus Erikssons landslag. Såväl förströelse som andlig näring inhämtades på svenska genom nyskrivna riddarromaner och den sannolikt nyligen genomförda bibelöversättningen.⁹³

Det största kända privatbiblioteket med svensk anknytning härstammar från senmedeltiden. Björn Magnusson var född i (Gamla) Lödöse troligen i början av 1400-talet. Under namnet Bero Magni de Ludosia skrevs han in vid universitetet i Wien 1426 och kom att bli kvar där som student och lärare fram till sin död 1465. Han var en uppenbart månglärd skolastiker som bland annat föreläste över logik, moralfilosofi, naturfilosofi, geometri och hushållning. År 1449 utnämndes han av påven till domprost i hemmastiftet Skara, en titulärutnämning som inte innebar några åtaganden men som skaffade honom en bättre ekonomisk ställning. Elva år senare valdes han av domkapitlet till biskop, men han lämnade aldrig Wien och utnämningen upphävdes 1465, strax före Björns död. I sin sista vilja ihågkom han dock Skara, som försörjt honom på distans, och han testamenterade sina böcker till domkyrkobiblioteket. Genom denna handling kan vi rekonstruera hans ovanligt rika boksamling.⁹⁴

På grund av ofredsförhållandena i Sverige tycks biblioteket ha blivit kvar i Wien till 1472 eller något av åren närmast därefter, men genom en samtida förteckning, som analyserats av Gottfrid Carlsson och senast av Erika Kihlman, får vi en god bild av vilka böcker som så småningom fraktades till västgötastiftet och blev en del av svensk lärdomshistoria.⁹⁵ Magister Björn undervisade i traditionell skolastik, vilket avspeglades i hans boksamling: här rymdes predikningar, bibelexegetik, teologi och kanonisk rätt tillsammans med *trivium* och *quadrivium* men mycket få spår av klassisk lärdom annat än i den organiskt anpassade form som hade inkorporerats med

- I denna franska 1400-talsinteriör kan man räkna till ett drygt trettiotal böcker fördelade över tre vägghyllor, en väggbänk med två skivor, en pulpet och en kista som kanske innehåller ännu fler böcker. I det korresponderande textavsnittet finner sig berättaren ”i en mycket ädel herres studerkammare fullbelamrad med vackra böcker, vilka jag närmade mig och började läsa”. Trots det höga priset på böcker uppvisar många medeltida bilder ett förvånansvärt nonchalant förhållningssätt till deras förvaring och vård. *L’histoire de très vaillans princes monseigneur Jehan d’Avennes, du conte de Ponthieu, son fils, de monseigneur Thibault de Dommarc et du souldan Salhadin*. BnF, Bibliothèque de l’Arsenal, Ms-5208 réserve, folio 1r.

TABELL 3. Biblioteket efter Björn från Lödöse cirka 1472

Innehåll	Antal
Homiletik, predikosamlingar	24
Bibeln, bibelböcker, bibelkommentarer, postillor	19
Dogmatik, kyrkofäder, teologi	19
Filosofi, logik	16
Brevställare, grammatik, pedagogik, retorik, språklära	13
Kanonisk rätt	10
Hymner, liturgi	7
Medicin, naturalhistoria	7
Thomas av Aquino	6
Aritmetik, astronomi, geometri	4
Biblisk historia, historia, kronologi	4
Helgonlegender, mirakelberättelser	3
Kalendarier	2
Okänt	3
Övrigt	1
Summa	138

Källa: Kihlman (2011).

medeltida bildning. En författare stod ut i mängden: Thomas av Aquino, som representerades av hela sex arbeten och därför får bilda en egen kategori i tabell 3. Till innehållet kan dessa böcker adderas till facket teologi. I denna kategori finns också flera avskrifter av Petrus Lombardus' *Sententiae*, som teologisk grundbok viktig inte minst i undervisningssammanhang.

Förteckningen över Björns bibliotek är inte konsekvent i beskrivningen av böckernas utformning, men 20 volymer angavs vara på papper, 27 på pergament och en volym på både papper och pergament; där fanns en bokrulle (Kristi släkträd från Adam) och två obundna volymer ("in quaternis") varav den ena innehöll en nedteckning av Wiens universitets

statuter. Förutom en bok på stort papper ("regali papiro") anges bara de små eller portabla formaten ("liber parvus", "liber pugillaris") i 22 fall. I två fall anges böckerna ha blått papper respektive blått pergament. Kihl-mans gissning att detta syftar på omslaget verkar rimlig. Så vitt vi kan bedöma var alla böcker handskrifter.

Efter att ha fraktats till Skara kom denna samling visserligen att bli en del av svensk lärdoms- och bokhistoria, men den var ingalunda representativ för medeltidens svenska boksamlingar och bibliotek. Bland enskilda personer saknade den motsvarighet inom riket.

Noter

1. Rimbert, *Vita Anskarii*, kap. 10. Den aktuella passagen finns på latin och i svensk översättning av Eva Odelman i Hans Aili, Olle Ferm & Helmer Gustavson (red.), *Röster från svensk medeltid: Latinska texter i original och översättning* (Stockholm: Natur och kultur, 1990) s. 246 f.

2. "Nya Corvey" växte snabbt och fick tidigt ett stort och berömt bibliotek. Dess allra första tid är dock obskyr: James Westfall Thompson, *The medieval library* (Chicago: Chicago University Press, 1939) s. 82 f.; Karl Christ, *The handbook of medieval library history* (Metuchen & London: Scarecrow Press, 1984) s. 147 f.

3. Som ofta lånar sig de arkeologiska fynden åt olika tolkningar, och en del fynd av förmodade bokbeslag känns mer övertygande än andra. Se t.ex. Holger Arbman, *Birka: Untersuchungen und Studien, 1: Die Gräber* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1940) Taf. 83:4; Harald Wideen, *Västsvenska vikingatidsstudier: Arkeologiska källor till Vänerområdets kulturhistoria under yngre järnålder och äldsta medeltid* (Göteborg: Rundqvists boktryckeri, 1955) s. 78 f.; Thorkild Ramskou, "Beslag til bogbind fra vikingetiden", *Bogvennen: Årbog for bogkunst og boghistorie* (1959) s. 9–23; Egil Mikkelsen, *Looting or missioning: Insular and continental sacred objects in Viking Age contexts in Norway* (Oxford: Oxbow Books, 2019) fig. 25a–b.

4. Vilhelm Gödel, *Sveriges medeltidslitteratur: Proveniens; tiden före Antikvitetskollegiet* (Stockholm: Nordiska bokhandeln, 1916) s. 74–76; Jan Brunius, "Sockenkyrkornas liturgiska böcker: Studie i pergamentsomslagen i Riksarkivet", i Olle Ferm (red.), *Kyrka och socken i medeltidens Sverige: En samling uppsatser* (Stockholm: Riksantikvarie-ämbetet, 1991) s. 457–461, 470.

5. Vilhelm av Sabina rörande beslut som fattats i möte med ärkebiskopen i Uppsala m.fl., 1/3 1248, Svenskt Diplomatariums huvudkartotek, SDHK: <<https://sok.riksarkivet.se/sdhk>>, nr 613.

6. Gödel (1916) s. 76–85; Otto Walde, ”De svenska bibliotekens historia”, i Svend Dahl (red.), *Bibliotekshandbok*, 2 (Stockholm: Gebers, 1931) s. 38–46; Yngve Brilioth, *Svenska kyrkans historia*, 2: Den senare medeltiden 1274–1521 (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1941) s. 758 f., 764; Tønnes Kleberg, *Medeltida Uppsalabibliotek*, 2: Bidrag till deras historia fram till år 1389 (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1972) s. 11 f., 16, 123 f.
7. Förteckning på egendom tillhörig Uppsala domkyrka, 15/9 1344, SDHK 5055.
8. Gödel (1916) s. 77 f.; Herman Bengtsson, Inger Estham & R. Axel Unnerbäck, *Uppsala domkyrka*, 5: Inredning och inventarier (Uppsala: Upplandsmuseet, 2010) s. 109. Uppgiften om böckerna i Strängnäs kommer från kaniken Erik van der Lipens testamente, 25/7 1460, SDHK 27634.
9. Gödel (1916) s. 79; *Betänkande och förslag angående läroverks- och landsbibliotek*, Isak Collijn m.fl. Statens offentliga utredningar 1924:7 (Stockholm: Ecklesiastikdepartementet, 1924) s. 134 f.; Axel L. Romdahl, *Skara domkyrkas byggnadshistoria: Medeltiden* (Uppsala: Appelbergs boktryckeri, 1928) s. 9, 63; Walde (1931) s. 39; Assar Larsson, ”Böcker och bibliotek i Skara från tidig medeltid till stormaktstidens slut”, i Arne Sträng (red.), *Skara*, 1: Före 1700: Staden i stiftet (Skara: Skara historikerkommitté, 1986) särsk. s. 772–784; Arne Sträng, ”Skaramissalets väg genom bibliotekssamlingarna”, i Christer Pahlmblad (red.), *Skaramissalet: Studier, edition, översättning och faksimil av handskriften i Skara stifts- och landsbibliotek* (Skara: Stiftelsen för utgivande av Skaramissalet, 2006) s. 56–64.
10. Otfried Czaika, *Sveno Jacobi: Boksamlaren, biskopen, teologen; en bok- och kyrkohistorisk studie* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 2013).
11. Bengt, biskop i Linköping och hertig av Finland, testamente, 14/7 1287, SDHK 1377.
12. Ärkedjaken Sigtrygg i Linköping, testamente, 15/2 1291, SDHK 1507.
13. Håkan, kanik i Linköping och prost i Njudung, testamente, odat. 1295, SDHK 1641.
14. Kaniken Germund i Linköping, testamente, 10/11 1350, SDHK 6067.
15. Gödel (1916) s. 79 ff.; *Betänkande och förslag* (1924) s. 84–87, 90; Walde (1931) s. 39 f. Omdömet om skottarna cit. efter Åke Nisbeth & Inger Estham, *Linköpings domkyrka*, 3: Inredning och inventarier (Stockholm: Riksantikvarieämbetet & Vitterhetsakademien, 2001) s. 17.
16. *Betänkande och förslag* (1924) s. 272 f.; Christer Knutsson, ”Olof Wallquist och gymnasiebiblioteket”, i Jonas Barck (red.), *Landsbibliotekets gamla samlingar: Om handskrifter och böcker ur Landsbibliotekets i Växjö gamla samlingar* (Växjö: Kronobergs läns hembygdsförbund, 1994) s. 9.
17. Biskop Israel i Västerås, förteckning på domkyrkans förvärvade lösöre, 21/5

1317, SDHK 2807. Gödel (1916) s. 78 f., har hänfört Uppsala universitetsbibliotek, UUB, C 120 med anteckningen ”Liber capituli ecclesie Arusiensis” till Västerås (Västra Aros). Enligt Monica Hedlund & Margarete Andersson-Schmitt, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, 2 (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1989) s. 143, syftar anteckningen på Århus i Danmark. Se i övrigt Isak Collijn, ”Svenska boksamlingar under medeltiden och deras ägare, 2: Clemens Ryttings boksamling och bokdepositioner”, *Samlaren*, 24 (1903b) s. 140; *Betänkande och förslag* (1924) s. 234 f.; Walde (1931) s. 46; Fredric Bedoire, *Katedralen i Västerås: Andligt och världsligt under åtta sekel* (Stockholm: Langenskiöld, 2019) s. 47–52.

18. Herman Schück, ”Kort Rogge”, i *Svenskt biografiskt lexikon*, 30 (Stockholm 1998) s. 283. Se i övrigt Henrik Aminson, *Bibliotheca templi cathedralis Strengnensis: Supplementum continens codices manu scriptos* (Stockholm: Isaac Marcus, 1863) s. III–LIX, särsk. s. VIII, XIX–XXIII, LIII f.; *Betänkande och förslag* (1924) s. 172–176, 199–201; Gödel (1916) s. 77 f., men jfr Isak Collijns rec. i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen (NTBB)*, 4 (1917c) s. 356 f.; Walde (1931) s. 42–44. Bibliotekslokalens belägenhet: Erik Bohrn, Sigurd Curman & Armin Tuulse, *Strängnäs domkyrka*, 1: Medeltidens byggnadshistoria (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1964) fig. 231, 233. En omfattande katalogisering av det nuvarande domkyrkobibliotekets 1880 volymer innehållande 3732 titlar tryckta 1468–1758 har gjorts av Ragnhild Lundgren, *Strängnäs domkyrkobibliotek: Systematisk katalog över tryckta böcker*, 1–2 (Skellefteå: Artos, 2017).

19. ”Biskop Hemming i Åbo skänker till Åbo domkyrka en mängd uppräknade böcker”, omkring 1354, anteckning i *Registrum ecclesie Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok: The Black Book of Abo Cathedral: Facsimile version of the 1890 edition with a new introduction and translations of the original preface and the register of documents with brief introductions*, utg. Elisa Pispala (Helsingfors: Riksarkivet, 1996 [1890]) s. 101 f., jfr Stina Fallberg Sundmark, *Teologi för praktiskt bruk: Frälsningshistoriska perspektiv på Summula av Laurentius av Vaksala* (Skellefteå: Artos, 2014) s. 18. Gödel (1916) s. 81 f.

20. Gödel (1916) s. 82–85; Kleberg (1972) s. 80–82, 118–122, 126, 130; dens., ”Domkyrkobiblioteket”, i Öyvind Sjöholm (red.), *Uppsala domkyrka: Katedral genom sekler* (Uppsala: Domkapitlet, 1982) s. 205–213.

21. Notarialinstrument upprättat av apostoliske notarien Olof Nilsson 5/1 1369, SDHK 9391.

22. För följande beskrivning av ärkebiskopens bibliotek, se Kleberg (1972) s. 82–103, 112–118.

23. Tönnes Kleberg, *Medeltida Uppsalabibliotek*, 1: Biskop Siward av Uppsala och hans bibliotek (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1968) cit. s. 39. Bibliotekets sammansättning utreds s. 24–37.

24. Kleberg (1972) s. 67–76. Prisjämförelser från Lars O. Lagerqvist, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Lund: Historiska media, 2013) s. 94, där även biskop Hemmings böcker värderas.
25. Kleberg (1972) s. 105.
26. Bertil Nilsson, *Sveriges kyrkohistoria*, 1: Missionstid och tidig medeltid (Stockholm: Verbum, 1998) s. 117 f., 120–131; Kleberg (1972) s. 14 f.
27. Magnus Erikssons landslag, Yngre Västgötalagens kyrkobalk m.m., Varnhem 1400–1450, UUB B 20. Den Arnamagnæanske håndskriftsamling, Köpenhamn, AM 191 fol.; se Kristian Kaalund (red.), *Katalog over den Arnamagnæanske Håndskriftsamling*, 1 (Köpenhamn: Gyldendalske boghandel, 1889) s. 157–159. Se i övrigt Natanael Beckman, ”Cistercienserklostrens bibliotek”, *NTBB*, 4 (1917a) s. 81; Walde (1931) s. 65.
28. Nilsson (1998) s. 151–157.
29. Bror Olsson, ”Studier och lärdom: Krönikor och folkvisor”, i Ewert Wrangel (red.), *Svenska folket genom tiderna: Vårt lands kulturhistoria i skildringar och bilder*, 2: Den medeltida kulturen (Malmö: Allhems, 1938) s. 217–236; Sten Lindroth, *Svensk lärdoms-historia: Medeltiden, reformationstiden* (Stockholm: Norstedts, 1975) s. 48–53; Lawrence S. Thompson, *Medeltida klosterbibliotek* (Stockholm: Bokvännerna, 1980) s. 44–52.
30. Se för det följande fr.a. Toni Schmid, ”Om Sigtunabrödernas böcker och böner”, *Situne Dei* (1946–1947) s. 45–82.
31. Biskop Vilhelm av Sabina till predikarbröderna i Sigtuna, 18/2 1248, SDHK 612. Om förvärv i Paris: Olle Ferm, ”Book possession and book circulation”, i Olle Ferm & Elisabeth Mornet (red.), *Swedish students at the University of Paris in the Middle Ages*, 1: Origin, studies, carriers, achievements (Stockholm: Runica et mediævalia, 2021) s. 769–779.
32. Kleberg (1972) s. 53; Lars’ av Vaksala testamente 10/8 1328 med kommentar, i Aili, Ferm & Gustavson (red.), (1991) s. 193–197, cit. s. 195.
33. Predikarordens provincialprior i Danmark utfärdade kvitto till lektorn Olaus Pauli för överlämnandet av en boksamling till klostret i Sigtuna, 3/9 1446, SDHK 25006.
34. UUB C 134, cit. efter Schmid (1946–1947) s. 51. Se även Kleberg (1972) s. 15, 21 f., 25 f. Om eder och andra stöldsdydd, se Erik Kwakkel, *Books before print* (Leeds: ARC Humanities Press, 2018) s. 147–151, och Claes Gejrot ”Skrivarens röst: Skrivarröster i C-samlingen” i Sara Risberg (red.), *Dicit Scriptura: Studier i C-samlingen tillägnade Monica Hedlund* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2006) s. 46–48.
35. Walde (1931) s. 64 f.
36. Om detta bibliotek, se fr.a. Isak Collijn, ”Franciskanernas bibliotek på Gråmunkeholmen med särskild hänsyn till Kanutus Johannis’ verksamhet”, *NTBB*,

4 (1917a); Walde (1931) s. 61–64. För en äldre skildring: Carl Fredrik Rothlieb, *Beskrifning öfver Kongl. Riddarholmskyrkan* (Stockholm: J. P. Lindhs änka, 1822) s. 19 f.

37. Henrik Roelvink, *Franciscans in Sweden: Medieval remnants of Franciscan activities* (Aassen: Van Gorcum, 1998) s. 123 f.; Patrik Åström, ”En nyfunnen medeltida handskrift av Magnus Erikssons landslag”, i Elin Andersson & Emil Stenback (red.), *Böckerna i borgen: Ett halvsekel i Roggebiblioteket* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 2018).

38. Collijn (1917a) s. 104.

39. *Gråbrödernas diarium: Ett vittnesbörd från senmedeltidens Stockholm; utgåva, översättning och faksimil av handskriften A 21 i Kungliga biblioteket*, utg. Elin Andersson (Stockholm: Runica et mediævalia & Kungl. biblioteket, 2017) s. 34 f. Uppgiften är från okänt år på 1400-talet.

40. Huvuddelen av materialet finns i UUB, därtill två handskrifter på Kungliga biblioteket och en inkunabel på Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn. Collijn (1917a) s. 101 f.; Munkhammar (2008) s. 33 f.

41. Collijn (1917a) s. 107–113.

42. Collijn (1917a) s. 116–123.

43. Collijn (1917a) s. 117–122; Åström (2018) s. 80 f. Om Snell och Ghotans förmodade verksamhet på Gråmunkeholmen: Isak Collijn (red.), *Katalog der Inkunabeln der Kgl. Bibliothek in Stockholm*, II:1 (Stockholm: Kungl. biblioteket, 1916) s. 62.

44. Axel Nelson, ”’Then norska laghboken’ i Stockholms franciskanerkloster”, *NTBB*, 35 (1948).

45. Collijn (1917a) s. 123–128.

46. *Gråbrödernas diarium* (2017) s. 54 f.

47. Collijn (1917a) s. 106 f., 121, 150; Nelson (1948) s. 4.

48. Roelvink (1998) s. 123.

49. Isak Collijn, ”Svenska boksamlingar under medeltiden och deras ägare: Smärre bidrag, 1: Laurentius Magni och några af honom till Stockholms svartbrödrakloster skänkta böcker”, *Sammlaren*, 23 (1902) s. 125 f.

50. UUB C 616: ”Ifte liber fuit emptus [...] pro conventu stochholmensi *incinerato* anno domini M^ocdvij”. Cit. efter Isak Collijn, ”Smärre bidrag till de svenska klosterbibliotekens historia, 2: Två handskrifter från Stockholms dominikanerkloster”, *NTBB*, 4 (1917b) s. 67.

51. Ernst Nygren, ”Ännu en handskrift från Stockholms dominikanerkloster”, *NTBB*, 6 (1919) s. 195–197; Collijn (1917b) s. 69–71.

52. Collijn (1902) s. 127–130.

53. Walde (1931) s. 64. Om denna samling, se fr.a. Collijn (1903b).

54. Jfr *Betänkande och förslag* (1924) s. 405 f.; Göran Dahlbäck, *I medeltidens Stockholm* (Stockholm: Stockholms medeltidsmuseum, 1987) s. 140–146.

55. Claes Annerstedt, *Upsala universitetsbiblioteks historia intill år 1702* (Stockholm: Norstedts, 1894) s. 6 f.
56. Om birgittinordens framväxt och etablering, se Sven-Erik Pernler, *Sveriges kyrkohistoria*, 2: Hög- och senmedeltid (Stockholm: Verbum, 1999) s. 59–69. Om klosterlivet i Vadstena: Birgitta Fritz, ”Klostret”, i Göran Söderström (red.), *600 år i Vadstena: Vadstenas historia från äldsta tider till år 2000* (Stockholm: Stockholmia förlag, 2000) s. 86–109.
57. Allmänt om biblioteket: Gödel (1916) s. 91–101, 124–132; Walde (1931) s. 47–55; Aarno Malin, ”Studier i Vadstena klostrets bibliotek”, *NTBB*, 13 (1926) s. 129–153; Anna Fredriksson, *Vadstena klostrets bibliotek: En analys av förvärv och bestånd* (Uppsala: Institutionen för klassiska språk, 1997); Ville Walta, *Libraries, manuscripts and book culture in Vadstena Abbey* (Helsingfors: Helsingfors universitet, 2014).
58. Cit. *Vadstenadiariet: Latinsk text med översättning och kommentar*, utg. Claes Gejrot (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1996) notis 921, 15/10 1495. Gustaf Edvard Klemming & Johan Gabriel Nordin, *Svensk boktryckeri-historia med inledande allmän öfversigt* (Stockholm: Norstedts, 1883) s. 148; Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600*, 1: 1478–1530 (Uppsala: Svenska litteratursällskapet, 1934–1938) s. 132–138; Håkan Hallberg, *En bokskörd från vingården: Heliga Birgitta hennes kloster och dess bibliotek*, Uppsala universitetsbiblioteks utställningskataloger, 42 (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 2003) kat. nr 43; Bertil Berthelson, ”Ur Vadstena klostrets byggnads-historia: II”, *Fornvännen*, 23 (1928) s. 297.
59. Om birgittinernas klosterregler: Yngve Brilioth, *Svenska kyrkans historia*, 2: Den senare medeltiden 1274–1521 (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1941) s. 250–261.
60. Monica Hedlund, ”Ny katalog – ny väg in i biblioteket”, i Monica Hedlund & Alf Härdelin (red.), *Vadstena klostrets bibliotek: Ny katalog och nya forskningsmöjligheter* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1990) s. 13, 15.
61. Walta (2014) s. 112–117. En förteckning över alla kända Vadstenaproveniensser – handskrifter, inkunabler och fragment – lämnas i Waltas appendix 1, s. 234–297.
62. Fredriksson (1997) s. 25–30, särsk. tabell 7. Jfr Walta (2014) s. 44.
63. Roger Andersson, *Predikosamlingar i Vadstena klosterbibliotek* (Uppsala: Institutionen för klassiska språk, 1994) s. 22.
64. *Vadstenadiariet* (1996) notis 460, 832, 1063.
65. Jonas Carlquist, ”Abbedissan lånar böcker: Vadstensystrarnas tillgång till brödernas bibliotek”, i Risberg (red.), (2006) s. 11–31, cit. s. 30 f.
66. Gödel (1916) s. 96 f.

67. Se exv. Andersson-Schmitt & Hedlund, 1 (1988) s. IX.
68. Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia*, 1: 1477–1654 (Uppsala: Uppsala universitet, 1877) s. 47, not 4. Jfr Fredriksson (1997) s. 6.
69. Jonas Nordin, ”Hur stort var klosterbiblioteket i Vadstena?”, *Biblis: Kvartals-tidskrift för bokvänner*, 94 (2021) s. 34–44.
70. Gödel (1916) s. 126. Se även *Vadstenadiariet* (1996) notis 476 där ”librorum in choro” sägs ha innehållit psalterier, antifonarium, gradualen och legendarier.
71. Bertil Berthelson, *Studier i Birgittinerordens byggnadsskick*, 1: Anläggningsplanen och dess tillämpning (Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri, 1946) s. 198–203.
72. Johan Fredrik Martin, ”Appartement vouté de l’Eglise de Wadstena dans lequel on conserve plusieurs Reliques des tems Catholiques”, akvatint över kontur-etsning, NMG 62/1884, Nationalmuseum.
73. Fredriksson (1997) s. 5, not 7.
74. ”in Vadstena wurden in der Regel keine Catenati hergestellt”, Andersson-Schmitt & Hedlund, 2 (1989) s. 282. Om böckerna varit fastkedjade hade de heller inte kunnat flyttas mellan brödernas och systrarnas konvent – däremot visar flera av de svenskspråkiga handskrifter som förvarades inom systerkonventet spår av att ha varit fastkedjade och dessa bör alltså ha nyttjats på delvis andra sätt. Exempel på Vadstenakatenater, exv. KB A 27 och möjligen A 12. Se även Walta (2014) s. 47 f.
75. ”I regel hava böckerna varit stående i facken”, säger Gödel (1916) s. 95, utan närmare motivering. Se även försöket till rekonstruktion hos Carl-Gustaf Andréén, *De septem sacramentis: En sakramentsutläggning från Vadstena kloster ca 1400* (Lund: Gleerups, 1963) s. 62–65.
76. Sten G. Lindberg, art. ”Bokbind”, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 21: Supplement (Malmö: Allhem, 1977) sp. 127–130. Underlag för artikeln och ytterligare upplysningar finns i Sten G. Lindbergs arkiv, Kungliga biblioteket, Acc. 2007/96: B6, Handlingar, Bokband, Medeltid, Klenod, Romaneska lädersnitt, odecor. Se även Sven Wiklander, ”Bokband av sälskinn, tränsband och genomträdde bind: Erfarenheter av medeltida inbindningsmetoder i Kungl. bibliotekets bokbinde-ri”, *Biblis: Årsbok utgiven av Föreningen för bokhantverk* (1958) s. 19–32; Alf Liedholm, ”Bokband från Vadstena klosterbibliotek: Från en utställning i Statens Historiska Museum”, *Grafiskt forum*, 1971:12, s. 17–20; Hallberg (2003) s. 26–35; Walta (2014) s. 141–146.
77. Jfr Walter Horn & Ernest Born, ”The medieval monastery as a setting for the production of manuscripts”, *The Journal of the Walters Art Gallery*, 44 (1986) s. 21 f.; Richard Gameson, ”The image of the medieval library”, i Alice Crawford (red.), *The meaning of the library: A cultural history* (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2015) s. 40.

78. Lauritz Weibull, *Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden* (Lund: E. Malmströms boktryckeri, 1901) s. 11. Kantorns ansvar för böckerna var regelmässigt exv. i England: George Haven Putnam, *Books and their makers during the Middle Ages: A study of the conditions of the production and distribution of literature from the fall of the Roman empire to the close of the seventeenth century*, 1 (New York: Hillary House, 1962 [1896]) s. 101.

79. Ville Walta, ”Birgittine fragments in Finland: Reconstructing Naantali Abbey’s Library”, i Claes Gejrot, Mia Åkestam & Roger Andersson (red.), *The Birgittine experience: Papers from the Birgitta conference in Stockholm 2011* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2013) s. 11–13, 20, 25.; Wolfgang Undorf, *From Gutenberg to Luther: Transnational print cultures in Scandinavia 1450–1525* (Leiden: Brill, 2014) s. 182.

80. Walde (1931) s. 49, 53 f.

81. Lars’ av Vaksala testamente 10/8 1328 med kommentar, i Aili, Ferm & Gustavson (red.), (1991) s. 193–197.

82. Collijn (1903b); Undorf (2014) s. 260–266.

83. Jarl Johanssons testamente, 22/1 1322, SDHK 3775.

84. Kyrkoherden Svens i Frötuna testamente, 29/11 1337, SDHK 4375; Kleberg (1972) s. 59 f.

85. Kyrkoherden Johan Ragvaldssons i Skepptuna testamente, 6/11 1348, SDHK 5681.

86. Bengt Nilssons i Valla (Röks socken) testamente, 2/10 1369, SDHK 9535.

87. *Erikskrönikan*, ”Förändringar och tillägg i Gamla Krönikan”, i *Svenska medeltidens rim-krönikor*, 1: Gamla eller Eriks-krönikan, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1865) s. 165.

88. Kleberg (1972) s. 41 f., 61.

89. Per-Axel Wiktorsson, ”Handskrifter som mötts: Spår av ett stormansbibliotek i Uppland”, i Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld* (Stockholm: Runica et mediævalia & Kungl. biblioteket, 2004) särsk. s. 307.

90. Ferm (2021) särsk. s. 745–758. Kartläggningen har gjorts genom uppgifter i SDHK.

91. Kung Birger av Sverige till domkapitlet i Uppsala, 24/8 1311, SDHK 2435; Gödel (1916) s. 109; Kleberg (1972) s. 47 f.

92. Magnus Nilssons inventarium över skattkammaren på Bohus, 6/6 1346 (tidigare dat. 5/5 1340), SDHK 5311; Gödel (1916) s. 109 f.

93. Om *Eufemiavisorna*: Lars Lönnroth & Sven Delblanc (red.), *Den svenska litteraturen: Från forntid till frihetstid, 800–1718* (Stockholm: Bonniers, 1987) s. 97–104. Om fornsvenska bibelöversättningar och den s.k. Moseboksparafrasen: Lindroth (1975) s. 81–86.

94. Björns biografi har utretts av Gottfrid Carlsson, "Vårt största enskilda medeltidsbibliotek och dess ägare", *NTBB*, 5 (1918) s. 228–238.

95. Förteckning över böcker tillhörande Skara domkyrka samlade av magister Bero (Magni), ca 1472, SDHK 29337. För renskrift och tolkning, se Gottfrid Carlsson, "Mäster Beros af Lödöse bibliotek", *NTBB*, 9 (1922) s. 129–142; Erika Kihlman, "The inventory of Bero's library: An edition with analysis", i Olle Ferm & Erika Kihlman (red.), *Swedish students at the University of Paris in the Middle Ages*, 1: Origin, studies, carriers, achievements (Stockholm: Runica et mediævalia, 2011) s. 135–173.